

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Wij weten hoe het hoort: Een onderzoek naar de associatie van seksuele problematiek en buitenlandse werknemers in de periode 1967-1970 door de commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers

Kok, Carlijn

Citation

Kok, C. (2024). *Wij weten hoe het hoort: Een onderzoek naar de associatie van seksuele problematiek en buitenlandse werknemers in de periode 1967-1970 door de commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3784988>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Wij weten hoe het hoort

Een onderzoek naar de associatie van seksuele problematiek en buitenlandse werknemers in de periode 1967-1970.

Carlijn Kok

S2058456

c.f.kok@vuw.leidenuniv.nl

Masterscriptie Governance of Migration & Diversity

?? woorden

1 juli 2024

Begeleider:

Dr. Evelien Walhout

e.c.walhout@hum.leidenuniv.nl

Tweede lezer:

Prof. Dr. Marlou Schrover

m.l.j.c.schrover@hum.leidenuniv.nl

Inhoudsopgave

Wij weten hoe het hoort	1
Inhoudsopgave	2
Lijst met afkortingen	4
Inleiding	5
<i>Historiografie</i>	6
<i>Theoretisch kader</i>	9
<i>Bronnen en Methode</i>	11
<i>Leeswijzer</i>	11
1. Historische achtergrond	14
1.1 <i>Gastarbeiders in Nederland</i>	14
1.2 <i>Verschillende groepen, verschillende tijden</i>	16
1.3 <i>Huwelijk en seksualiteit</i>	16
1.4 <i>Gemengde relaties</i>	18
1.5 <i>Deelconclusie</i>	20
2. Grenzen van fatsoen	21
2.1 <i>De Werkgroep</i>	21
2.2 <i>De Commissie</i>	22
2.3 <i>Onderlinge verhoudingen</i>	24
2.4 <i>Visie van de commissie</i>	26
2.5 <i>Seksueel gedrag gegeneraliseerd</i>	27
2.6 <i>Soorten problematiek</i>	28
2.7 <i>Vergelijking buitenlandse werknemers en Nederlanders</i>	31
2.8 <i>Voorziene problemen</i>	34
2.9 <i>Deelconclusie</i>	35
3. Patronen van verschil en gelijkheid	37
3.1 <i>Relaties tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse werknemers</i>	37
3.2 <i>Huwelijksvoorlichting</i>	38
3.3 <i>Religie</i>	39
3.4 <i>De pot verwijt de ketel</i>	40
3.5 <i>Klasse</i>	41
3.6 <i>Gezinshereniging</i>	42
3.7 <i>Positie van de man bij ongehuwd moederschap</i>	43

3.8 Omvang van de problematiek	45
Conclusie	47
<i>Archivalia</i>	50
<i>Gedrukte bronnen</i>	50
<i>Kranten & Tijdschriften</i>	50
<i>Literatuur</i>	50
<i>Websites</i>	52

Lijst met afkortingen

CBA	Commissie Binnenlandse Afstand en Adoptie
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CKH	Centrum Katholieke Huwelijksbureaus
CCOBBW	Commissie voor Contact en Overleg inzake Bijstand aan Buitenlandse Werknemers
Ministerie van CRM	Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
FIOM	Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwd Moeder en haar kind
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
LSBBW	Landelijke Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers
NCIZV	Nationaal Comité van Instellingen voor Zedelijke Volksgezondheid
Novib	Nederlandse Organisatie voor Ontwikkelingssamenwerking
NVSH	Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming
PvdA	Partij van de Arbeid
PVSG	De Protestantse Stichting ter bevordering van Verantwoorde Gezinsvorming
SBBW	Stichting Begeleiding Buitenlandse Werknemers

Inleiding

‘Steeds meer ongehuwde moeders. Gastarbeiders zijn niet alleen tevreden met biljarten’, kopt katholiek dagblad *De Tijd* op zaterdag 9 november 1968. In het artikel beschrijft verslaggever Vic Langenhoff hoe de gastarbeiders ‘de kunst van het beminnen’ goed begrijpen. ‘Nog afgezien van hun erotische behoeften en capaciteiten hebben we regelmatig meegemaakt dat deze mannen een verkering met een blank Nederlands meisje als statusverhogend beschouwen’.¹ Twee weken later reageert R.G. Deibel, directeur van de Nederlandse Federatie voor de Ongehuwde Moeder en haar kind (FIOM) via een ingezonden brief in opinieweekblad *De Nieuwe Linie*, opvolger van het katholieke weekblad *De Linie*, op dit artikel: ‘De Tijd wordt verweten, speciaal in zijn berichten over buitenlandse werknemers een tikkeltje sensatie in zijn “koppen” te doen. Niet alleen echter in de kop is kwalijke verdachtmaking gegoten, maar ook in het artikel zelf.’²

Uit deze citaten blijkt dat de meningen over het (on)zedelijk gedrag van buitenlandse werknemers in Nederland flink verschilden. In het Nederland van de jaren vijftig en zestig, een maatschappij die sterk werd beïnvloed door traditionele opvattingen over huwelijk en gezinsleven, was het schrikbeeld dat deze ongehuwde buitenlandse jongemannen misbruik zouden maken van onschuldige Nederlandse meisjes. Deze maatschappelijke bezorgdheid uitte zich zowel in de media, als in het ontstaan van verschillende verenigingen en instanties. In dit onderzoek staat de Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers centraal. Deze commissie werd opgericht in 1967 en had als doel het uitbrengen van de informatieve en brochure *Hulpverlening aan Buitenlandse Werknemers bij vragen en problemen op het gebied van de Seksualiteit*.³ Verschillende conceptversies van deze omvangrijke brochure, evenals correspondentie tussen de commissieleden gelden als belangrijkste bron voor dit onderzoek naar de vraag: Hoe werd seksuele problematiek in de jaren 1967-1970 in verband gebracht met buitenlandse werknemers en hoe kunnen we dit verklaren?

Dit intersectionele onderzoek bevindt zich op het snijvlak van twee gemarginaliseerde groepen in de Nederlandse samenleving van 1967 tot 1970. De onderzoeksperiode loopt hiermee gelijk aan het bestaan van de Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers. Enerzijds betreft het buitenlandse werknemers die als vreemd en anders werden gezien vanwege hun afkomst, anderzijds gaat het over Nederlandse vrouwen die geacht werden zich volgens de norm te gedragen. Hiermee heeft dit onderzoek raakvlakken met factoren als etniciteit, religie en gender die allen

¹ Vic Langenhoff, ‘Steeds meer ongehuwde moeders. Gastarbeiders zijn niet alleen tevreden met biljarten’, *De Tijd: Dagblad voor Nederland* (9 november 1968).

² R.G. Deibel, ‘Gastarbeiders’, *De Nieuwe Linie* (23 november 1968).

³ Atria, Amsterdam, collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV), Archief Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar kind (FIOM), inv. nr. 416.

grenzen bepalen en uitdagen. Dit onderzoek sluit het aan bij historiografie over gastarbeiders, maar ook bij historiografie gemengde relaties en ongehuwd moederschap. Zo bevindt dit onderzoek zich ook in de schaduw van het lopende onderzoek van Commissie Binnenlandse Afstand en Adoptie (CBAA) ingesteld onder leiding van professor Micha de Winter.⁴ Hierin is weinig aandacht voor de groep vrouwen die zwanger raakte van buitenlandse werknemers, wat de schande van het ongehuwd moederschap mogelijk nog groter maakte door vooroordelen over deze groep. Dit onderzoek poogt wel licht op de groep buitenlandse verwekkers te schijnen evenals op de andere seksuele problematiek die in verband werd gebracht met buitenlandse werknemers.

Historiografie

Over gastarbeiders bestaat een uitgebreide historiografie waarin aandacht is voor verschillende groepen, onderwerpen en generaties. Dit overzicht heeft eerst aandacht voor algemene migratiewerken, gevolgd door de belangrijkste onderzoeken per nationaliteit. Hierna ga ik in op literatuur over ongehuwd moederschap en gemengde relaties.

Komen en gaan van migratiehistorici Herman Obdeijn en Marlou Schrover geldt als standaardwerk op hun expertisegebied en geeft een uitgebreid overzicht van de emigratie en immigratie van en naar Nederland vanaf 1550. Ze werpen aan het eind van dit boek zelfs een blik op de toekomst van dit onderwerp.⁵ In *Komen en gaan* is ook aandacht voor Grieken, Portugezen en gastarbeiders uit Joegoslavië die in recente literatuur over buitenlandse werknemers vaak onderbelicht blijven.⁶ Hoogleraren Leo en Jan Lucassen brachten in 2018 het boek en de gelijknamige website *Vijf eeuwen migratie* uit. Het boek en de website zijn een weergave van veranderingen en ontwikkelingen van migratie in Nederland door de tijd. In het boek is zowel aandacht voor de juridische als sociale kant van migratie, en voor de negatieve en positieve gevolgen voor de Nederlandse samenleving.⁷ Historicus Jaap Vogel schreef een boek over migratie waarin de relatie tussen huisvesting en samenleven centraal staat. *Nabije vreemden* geeft een nauwgezet beeld van huisvesting voor migranten in relatie tot hun omgeving in de twintigste eeuw.⁸

Over de migratie van Italië naar Nederland schreef criminoloog Frank Bovenkerk samen met antropologen Anne Eijken en Loes Ruland het boek *IJscemannen en Schoorsteenvegers*. In dit boek staat de integratie van Italianen door middel van zelfstandig ondernemerschap centraal.⁹ Historica en

⁴ Het Onderzoek, <https://cbaa.nl/> (geraadpleegd 30 mei 2024).

⁵ Herman Obdeijn & Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Den Haag 2008).

⁶ Ibidem, 275.

⁷ Leo Lucassen & Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Tweede druk; Amsterdam 2018).

⁸ Jaap Vogel, Leo Lucassen & Wim Willems (red.), *Nabije Vreemden. Een eeuw wonen en samenleven* (Den Haag 2005).

⁹ Frank Bovenkerk, Anna Eijken & Loes Ruland, *IJscemannen en schoorsteenvegers. Italiaanse ambachtslieden in Nederland* (Amsterdam 2004).

journaliste Daniela Tasca bracht in 2016 een overzichtswerk uit over de migratie van Italië naar Nederland van de oudheid tot nu.¹⁰ Ook over Spaanse migranten naar Nederland bestaat er een overzichtswerk: *Mi Casa Su Casa* van journalist Steven Adolf. Dit boek werd uitgegeven ter gelegenheid van het wervingsakkoord dat in 2012 vijftig jaar geleden werd gesloten tussen Nederland en Spanje en gaat in op de migratie en integratie van deze groep migranten sinds 1961.¹¹

Over Turkse en Marokkaanse gastarbeiders bestaat een uitgebreide historiografie waarbinnen integratie een belangrijk thema is. Historici Erhan Tuskan en Jaap Vogel maakten een uitgebreid overzichtswerk vol afbeeldingen van de geschiedenis van Turkse migranten in Nederland.¹² *Marokkanen in Nederland* is een toonaangevende titel binnen de geschiedenis van Marokkanen in Nederland waarin historici Annemarie Cottaar, Nadia Bouras en Faitha Laouikili een uitgebreid overzicht van de komst, vestiging en inburgering van deze groep geven. Hiernaast vertelt de eerste generatie Marokkanen in Nederland in dit boek zelf over hun ervaringen.¹³ Historicus Cor Smit bracht de lokale geschiedenis van Turkse gastarbeiders in Leiden in kaart met in *De toekomst zal veel beter zijn*, een bundel van interviews en historische achtergrond.¹⁴

Het merendeel van de literatuur over ongehuwde moeders is geschreven door maatschappelijk werkers, psychologen en antropologen. Historisch onderzoek focust zich vooral op individuele zaken die voor veel publiciteit hebben gezorgd, zo stelt migratiehistorica Marlou Schrover in een artikel over Nederlandse debatten over adoptie in de periode 1900 tot 1995.¹⁵ Het boek *Kinderen die niet konden blijven* van emeritus-hoogleraar adoptie René Hoksbergen geldt als extensief overzichtswerk van zestig jaar adoptie in Nederland. In dit boek is aandacht voor de juridische, politieke en maatschappelijke kant van adoptie vanaf het invoeren van de Adoptiewet in 1956.¹⁶ Over ongehuwd moederschap publiceerden politiek-sociologen Ernest Hueting en Rob Neij en historisch pedagogen Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld- van Wingerden belangrijk onderzoek. Hueting en Neij zetten in *Ongehuwde moederzorg in Nederland* uiteen welke instanties en voorzieningen er in Nederland bestonden voor ongehuwde moeders vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot de jaren tachtig van de twintigste eeuw.¹⁷ Bakker, Noordman en Rietveld- van Wingerden bieden met *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland* een uitgebreid overzicht van de geschiedenis van opvoeding,

¹⁰ Daniela Tasca, *1001 Italianen. Vijf eeuwen migratie in de Nederlanden* (Amsterdam 2016).

¹¹ Steven Adolf, *Mi Casa Su Casa. Aanschuiven bij Spaanse migranten* (Den Haag 2012).

¹² Erhan Tuskan & Jaap Vogel, *Lied uit den vreemde. Brieven en foto's van Turkse migranten 1964-1975* (Amsterdam 2004).

¹³ Annemarie Cottaar, Nadia Bouras & Faitha Laouikili, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009).

¹⁴ Cor Smit, Rob Manders & Aart van Bochove (red.), *De toekomst zal veel beter zijn. Een halve eeuw Turkse aanwezigheid in een Hollandse stad* (Leiden 2015).

¹⁵ Marlou Schrover, 'Parenting, citizenship and belonging in Dutch adoption debates 1900-1995', *Identities: Global Studies in Culture and Power* 28:1 (2021) 93-110, aldaar 3.

¹⁶ René Hoksbergen, *Kinderen die niet konden blijven. Zestig jaar adoptie in beeld* (Soesterberg 2011).

¹⁷ Ernest Hueting & Rob Neij, *Ongehuwde moederzorg in Nederland* (Zutphen 1990).

onderwijs en hulpverlening en geven daarmee een compleet beeld van de verandering van opvoeding in Nederland van 1500 tot 2000.¹⁸

In 2014 kwam er politieke aandacht voor het onderwerp binnenlandse adoptie en afstandsmoeders nadat Marith Rebel, Tweede Kamerlid namens de Partij van de Arbeid (PvdA) als gevolg van een KRO-Brandpunt uitzending over dit onderwerp op 9 oktober 2014 Kamervragen indiende. Hierop besloot Ard van der Steur, toenmalig minister van Justitie en Veiligheid, opdracht te geven voor een verkennend onderzoek. Dit onderzoek onder leiding van hoogleraar geschiedenis Jan Kok, leidde tot het rapport *Beklemd in de scharnieren van de tijd*. Hierin stelt Kok dat er dwang is uitgeoefend op ongehuwde zwangere vrouwen in Nederland in de periode 1956 tot 1984 om hun kind af te staan.¹⁹ Het Verwey-Jonker Instituut heeft opvolgend onderzoek gedaan naar dit onderwerp maar dit werd vroegtijdig stopgezet in 2021. Gezien het onderzoek niet volledig is afgerond, publiceerde het Verwey-Jonker Instituut geen onderzoeksrapport maar vijf *working papers*.²⁰ In oktober 2022 is er een nieuwe CBAA ingesteld onder leiding van hoogleraar pedagogiek Micha de Winter. De verwachting is dat de resultaten van dit onderzoek naar de geschiedenis van binnenlandse afstand en adoptie tussen 1956 en 1984 in het voorjaar van 2025 worden gepresenteerd.²¹

Historiografie over gemengde relaties is in Nederland nog schaars. *A True History Full of Romance* van cultuurhistorica Marga Altena geldt als meest recente en volledige werk over de kijk op gemengde relaties in Nederlandse kunst, nieuwsmedia en populaire cultuur. In het boek geeft zij verschillende voorbeelden van gemengde relaties van 1883 tot 1955 die in Nederland veelbesproken werden.²² Hier zit echter geen voorbeeld van een relatie tussen een gastarbeider en een Nederlandse vrouw tussen. Het boek *Veranderingen van het alledaagse* van Isabel Hoving, Hester Dibbits en Marlou Schrover beschrijft de veranderingen van Nederland in verband met cultuur en migratie van 1950 tot 2000. In het hoofdstuk *Sexy* vergelijkt sociologe Isabel Hoving samen met drie studenten het flirtgedrag van groepen met verschillende etnische achtergronden en maken ze een vergelijking met

¹⁸ Nelleke Bakker, Jan Noordman & Marjoke Rietveld- van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Tweede druk; Assen 2010).

¹⁹ Jan Kok e.a., *Beklemd in de scharnieren van de tijd. Beleid, praktijk en ervaringen van afstand ter adoptie door niet-gehuwde moeders in Nederland tussen 1956 en 1984* (Nijmegen 2017).

²⁰ Marian van der Klein, Saskia Bultman & Ilse Rusch, Working papers afstand en adoptie, <https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/working-papers-afstand-en-adoptie/#:~:text=Het%20Verwey%2DJonker%20Instituut%20publiceert,november%202021%20voortijdig%20werd%20stopgezet> (geraadpleegd 3 april 2024).

²¹ Afstand en Adoptie in Nederland tussen 1956 en 1984, [https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/adoptie/afstand-en-adoptie-tussen-1956-1984#:~:text=Tussen%201956%20en%201984%20hebben,ergens%20anders%20op%20\(afstandskinderen\)](https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/adoptie/afstand-en-adoptie-tussen-1956-1984#:~:text=Tussen%201956%20en%201984%20hebben,ergens%20anders%20op%20(afstandskinderen)) (geraadpleegd op 3 april 2024).

²² Marga Altena, *A True History Full of Romance. Mixed Marriages and Ethnic Identity in Dutch Art, News Media and Popular Culture (1883-1955)* (Amsterdam 2012).

‘interetnisch versieren in 1960’.²³ Ter vergelijking halen ze onder andere een incident in september 1961 aan waarbij Italiaanse en Spaanse gastarbeiders met elkaar op de vuist gingen.²⁴ Historica en hoogleraar gendergeschiedenis Geertje Mak schreef over dit incident een artikel in het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis van 2001. Zij stelde hierin de aanname ter discussie dat deze vechtpartij veroorzaakt werd door de concurrentiestrijd tussen de Italianen, Spanjaarden en de Twentse jongens over de meisjes.²⁵ In hoofdstuk één ga ik verder in op dit incident. Het boek *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens*, dat historica Dienke Hondius in 1999 uitbracht is het meest uitgebreide historische en sociologische onderzoek dat er op het gebied van interreligieus en interetnisch samenleven.²⁶ In dit boek bespreekt Hondius ook de werkzaamheden van de werkgroep Huwelijk en Gezin, een voorloper van de commissie die in dit onderzoek centraal staat.

Theoretisch kader

De historiografie over gastarbeiders, ongehuwde moeders en gemengde relaties toont aan dat deze onderwerpen raakvlakken hebben met de factoren nationaliteit, gender, klasse en seksualiteit. In dit onderzoek staat de houding van de Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers tegenover het seksuele en relationele gedrag van buitenlandse werknemers en Nederlandse vrouwen in de periode van 1964 tot 1970 centraal. Factoren als nationaliteit, gender, klasse, seksualiteit, maar ook religie, culturele achtergrond en leeftijd spelen hierbij een rol. Hierdoor is dit onderzoek verbonden met het begrip intersectionaliteit.

Het begrip intersectionaliteit is in 1989 geïntroduceerd door Kimberlé Crenshaw. Zij onderzocht de ervaringen van Afro-Amerikaanse vrouwen die zowel vanwege hun geslacht als ras werden onderdrukt. Crenshaw stelde dat gekeken moet worden naar de verhoudingen tussen verschillende factoren om ze in de juiste context te kunnen plaatsen.²⁷ Intersectionaliteit gaat over de kruispunten van factoren als ras, gender en klasse en biedt hiermee een perspectief sociale structuren te begrijpen. Het biedt inzicht in de brede context waarin verschillende factoren elkaar overlappen en versterken of afbreken. Hiermee toont het ook hoe sociale structuren van macht en verzet elkaar versterken en afzwakken.²⁸

²³ Simone Best, Nienke Blokker, Isabel Hoving & Lucy Pennings, ‘Sexy. Interetnisch flirten van 1960 tot nu: de coaches en de concurrenten’ in: Isabel Hoving, Hester Dibbits & Marlou Schrover (red.), *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005) 165-196.

²⁴ Ibidem, 178.

²⁵ Geertje Mak, ‘Seksueel vreemdelingenverkeer’ in: Carolien Bouw, Maartje Broekmans, Barbara Henkes, Alexandra Paffen, Ariadne Schmidt & Marlou Schrover (red.), *Gaan en Staan. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 21* (Amsterdam 2001) 101-122.

²⁶ Dienke Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Amsterdam 1999).

²⁷ Kimberlé Crenshaw, ‘Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics’, *The University of Chicago Legal Forum* 139:1 (1989) 139-168, aldaar 156.

²⁸ Crenshaw, Andrews & Wilson, ‘Reframing intersectionality’, 2-15.

De combinatie van verschillende factoren vormt een identiteit. De politiek gebruikt verschillende samenstellingen van identiteiten om ofwel voor eenheid ofwel voor verdeeldheid te zorgen.²⁹ De theorie van *politics of belonging* richt zich op het bepalen van grenzen tussen groepen: wanneer, hoe, waarom en wie stellen deze grenzen vast. Het publieke debat heeft volgens deze theorie invloed op politieke besluiten en bepalingen van in- en uitsluiting. *Politics of belonging* construeert en reproduceert hiermee argumenten voor in- en uitsluiting van bepaalde groepen in een maatschappij en draagt hierdoor bij aan het construeren van een collectieve identiteit.³⁰

Wanneer *politics of belonging* een groep uitsluit op basis van specifieke kenmerken spreken we over *othering*. *Othering* benadrukt verschillen tussen de *outgroup*, 'zij', en de *ingroup*, 'wij'. Zo wordt een groep gepositioneerd als de Ander, vaak gebaseerd op vooroordelen.³¹ Saskia Bonjour merkt in haar onderzoek naar de Nederlandse beleidsvorming van gezinsmigratie van 1955 tot 1970 op dat de vrees voor de Ander een belangrijke rol speelde in de beeldvorming van buitenlandse werknemers. Hoe meer de cultuur van de arbeidsmigrant verschilde van de Nederlandse cultuur, hoe terughoudender Justitie was tegenover de komst van hun gezinsleden.³² Ook het artikel van Bonjour in samenwerking met Betty de Hart over gezinsmigratie bepleit dat migratiebeleid een belangrijke rol speelt in het creëren van collectieve identiteit en het maken van onderscheid tussen 'wij' en 'zij'.³³

Othering benadrukt verschillen tussen de *outgroup*, 'zij', en de *ingroup*, 'wij'. *Othering* gebeurt vaak op basis van religie of etniciteit, maar kan ook betrekking hebben op politieke, seksuele, (sub)culturele of ruimtelijke aspecten. Hiermee raakt dit onderzoek ook aan het begrip intersectionaliteit. Intersectionaliteit biedt inzicht in hoe verschillende factoren, zoals nationaliteit, gender en klasse elkaar overlappen en versterken of afbreken.³⁴ Deze benadering helpt te begrijpen hoe buitenlandse werknemers niet alleen als de Ander werden gezien vanwege hun nationaliteit, maar ook hoe zij door hun geslacht en sociaaleconomische positie een rol speelden in de manier waarop hun seksuele normen en waarden werden gepercipieerd en gestigmatiseerd. Intersectionaliteit biedt hiermee een lens om complexe interacties tussen deze verschillende vormen van in- en uitsluiting te analyseren.

²⁹ Crenshaw, Andrews & Wilson, 'Reframing intersectionality', 2.

³⁰ Schrover, 'Parenting', 2; Saskia Bonjour & Betty de Hart, 'A proper wife, a proper marriage: Constructions of 'us' and 'them' in Dutch family migration policy', *European Journal of Women's Studies* 20:1 (2013) 61-76, aldaar 61.

³¹ Tariq Modood & Simon Thompson, 'Othering, Alienation and Establishment', *Political Studies* 70:3 (2022) 780-796, aldaar 782.

³² Saskia Bonjour, 'Ambtelijke onmin rond gezinnen van gastarbeiders. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-1970', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5:1 (2008) 101-127, aldaar 123-124.

³³ Bonjour & de Hart, 'A proper wife', 61-76.

³⁴ Kimberlé Crenshaw, Kehinde Andrews & Annabel Wilson, 'Reframing intersectionality' in: Idem eds., *Blackness at the Intersection* (Londen 2024), aldaar 15.

Het proces van *othering* op basis van seksuele normen en waarden speelt een cruciale rol in dit onderzoek. Tijdens de onderzoeksperiode werden de seksuele normen en waarden van buitenlandse werknemers als anders voorgesteld dan die van Nederlanders. Ik verwacht dat dit onderzoek zal aantonen dat hoe meer de cultuur van de buitenlandse werknemers verschilt van de Nederlandse cultuur, hoe sterker hun seksuele normen en waarden worden geproblematiseerd. Specifiek de dynamiek tussen buitenlandse werknemers en Nederlandse vrouwen met betrekking tot seksuele normen en waarden heeft tot op heden weinig academische aandacht gekregen. Dit onderzoek vult deze lacune door een kritische analyse te bieden van de interacties en vooroordelen die in deze context speelden. Bovendien is het onderwerp actueel vanwege het lopende onderzoek van de CBAA onder leiding van professor Micha de Winter. De CBAA onderzoekt onafhankelijke binnenlandse afstand en adoptie in de periode 1956 tot 1984, waarbij er geen specifieke aandacht is voor buitenlandse werknemers. Dit terwijl er vooroordelen waren dat de aanwezigheid van buitenlandse werknemers voor een toename in ongehuwde zwangerschappen zou zorgen.³⁵ Dit onderzoek biedt een waardevolle aanvulling door de specifieke invloed van buitenlandse werknemers te onderzoeken.

Bronnen en Methode

De omvangrijke voorlichtingsbrochure *Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers* geldt als belangrijkste bron voor dit onderzoek. De commissie onderzocht en analyseerde de ‘seksuele problematiek’ van buitenlandse werknemers afkomstig uit Griekenland, Italië, Joegoslavië, Marokko, Spanje en Turkije en bestond uit negen leden van verschillende organisaties. Naast verslagen van bijeenkomsten bevat het archief ook de onderlinge correspondentie tussen de leden.³⁶ Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van het archief van de Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar kind (FIOM) in het Atria en het archief van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Het Atria is het kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis en het IISG is een internationaal archief- en onderzoeksinstituut op het terrein van sociale geschiedenis. Deze archieven bevatten conceptversies van de brochure, correspondentie tussen de commissieleden, commentaren op de brochure en krantenknipsels.

Deze bronnen geven een inzicht in de informatie die op dat moment beschikbaar was voor de commissie en hoe zij deze informatie interpreteerden. Een archief is altijd een verzameling documenten waarvan de archiefvormer heeft bepaald dat ze de moeite waard zijn om te bewaren. Een archief kan daarom nooit een representatie van de toenmalige werkelijkheid zijn. Wat niet bewaard is, kunnen wij niet langer inzien waardoor een archief een gedeeltelijk beeld van de werkelijkheid toont. In het geval van deze bron is het mogelijk dat verslagen van vergaderingen en materiaal over

³⁵ Het Onderzoek, <https://cbaa.nl/> (geraadpleegd 30 mei 2024).

³⁶ Mak, ‘Seksueel vreemdelingenverkeer’, 101-122.

onderwerpen die niet of minder interessant waren voor de FIOM of de NVSH, niet bewaard zijn gebleven. Daarnaast beïnvloedt de onderzoeker de interpretatie van bronnen onvermijdelijk omdat er nooit sprake van volledige objectiviteit kan zijn.

Het archiefmateriaal is aangevuld met twee contemporaine uitgaven over ongehuwd moederschap, buitenlandse werknemers en mediaberichten over deze onderwerpen. De eerste uitgave is het boek *Gastarbeiders – Lastarbeiders* van Sjef Theunis.³⁷ Theunis is socioloog en was van 1974 tot 1989 algemeen directeur van de Nederlandse Organisatie voor Ontwikkelingssamenwerking (Novib). In zijn boek zet Theunis op kritische wijze uiteen hoe de Nederlandse publieke opinie, vakbewegingen, kerken en de overheid met buitenlandse werknemers om gaan. De tweede uitgave is een boek uit de reeks van NVSH ‘omtrent de seksualiteit en haar randgebieden’, genaamd *Sex Libris*.³⁸ De bedoeling van de reeks was een breder publiek bekend maken met bepaalde seksuele problematiek. R. Swelheim-de Boer, wetenschappelijk medewerkster van de stichting, schreef in 1968 het boek *Ongehuwd Moederschap* als deel van deze reeks. Tot slot bevatte de archieven van FIOM en NVSH krantenknipsels over de commissie en de seksuele problematiek van buitenlandse werknemers. Ook dit materiaal is in dit onderzoek gebruikt ter aanvulling op de brochure.

Dit onderzoek maakt gebruik van discoursanalyse als methode om de seksuele problematiek van buitenlandse werknemers in de periode 1967 – 1970 te onderzoeken. De kritische discoursanalyse is een methode om geschreven tekst te onderzoeken in relatie tot de sociale context van de primaire bron zoals machtsrelaties, sociale identiteit en ideologieën.³⁹ De methode gaat ervan uit dat taal bepaalde denkwijzen stimuleert en andere uitsluit. Discoursanalyses staan onderzoekers toe diepere betekenissen van tekst te herkennen zoals dominant aanwezige opvattingen, machtsverhoudingen en ideologische structuren. Het gaat hierbij om het herkennen van de taal die dit narratief heeft gevormd en in stand gehouden.⁴⁰ Door de kritische discoursanalyse wordt systematisch onderzocht of en welke narratieven de commissie gebruikte om een onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’ te maken, waarmee het proces van *othering* bestudeerd kan worden.⁴¹

Door discourses te analyseren die zich manifesteren in de bronnen van de Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers kunnen we inzicht krijgen in de manieren waarop deze problematiek werd gepresenteerd, begrepen en betwist. Door deze analyse uit te voeren, kan dit

³⁷ J.M. Theunis, *Gastarbeiders – Lastarbeiders. Ongewenste vreemdelingen? Discriminatie? Gemiste kansen?* (Hilversum 1968).

³⁸ R. Swelheim-de Boer, *Ongehuwd moederschap* ('s-Gravenhage 1968).

³⁹ Norman Fairclough, ‘Critical discourse analysis’ in: Michael Handford & James Paul Gee eds., *The Routledge Handbook of Discourse Analysis* (Londen 2012) 9-20, aldaar 9.

⁴⁰ John Tosh, *The Pursuit of History. Aims, methods and new direction in the study of history* (zesde editie; Londen 2015) 220-221; Marnix Beyen, *De taal van de geschiedenis. Hoe historici lezen en schrijven* (Leuven 2019) 35.

⁴¹ Beyen, *De taal van de geschiedenis*, 91.

onderzoek uiteenzetten hoe seksuele problematiek met buitenlandse werknemers in verband werd gebracht en verklaren waarom dit gebeurde.

Leeswijzer

Dit onderzoek is als volgt gestructureerd. Hoofdstuk één gaat verder in op de historische context van de onderzoeksperiode. Hierbij is aandacht voor het beleid ten aanzien van buitenlandse werknemers, de normen en waarden omtrent huwelijk en seksualiteit en de houding van de Nederlandse overheid tegenover gemengde relaties. Hoofdstuk twee gaat in op het ontstaan, de leden en de werkzaamheden van de commissie. Daarna wordt ingegaan op de verschillende thema's seksuele problematiek die de commissie aan buitenlandse werknemers koppelt en hoe het proces van *othering* hier optreedt. Het derde hoofdstuk analyseert de oorzaken die de commissie aandraagt voor de problematiek. Hierbij wordt ingegaan op de omvang van de seksuele problematiek en de connectie tussen seksuele problematiek en migratiebeleid. Ten slotte volgt een conclusie van de vraag: Hoe werd seksuele problematiek in de jaren 1964-1970 in verband gebracht met buitenlandse werknemers en hoe kunnen we dit verklaren?

1. Historische achtergrond

Dit hoofdstuk maakt gebruik van secundaire literatuur om de historische achtergrond van de seksuele problematiek geassocieerd met buitenlandse werknemers uiteen te zetten. Allereerst gaat het hoofdstuk in op de buitenlandse werknemers: waarom kwamen zij naar Nederland, welk beleid voerde de Nederlandse regering ten aanzien van deze buitenlandse werknemers en waar kwamen zij vandaan? Hierna volgt een toelichting van de heersende normen en waarden ten aanzien van seksualiteit, huwelijk en ongehuwd moederschap. Tot slot bespreekt dit hoofdstuk de houding van de Nederlandse overheid tegenover gemengde relaties: wat werd als gemengde relatie gezien en hoe werd dit geproblematiseerd?

1.1 Gastarbeiders in Nederland

Na de Tweede Wereldoorlog stond wederopbouw centraal in het economisch beleid van Nederland. Door snelle economische groei steeg de vraag naar ongeschoolde arbeiders na 1955 boven het aanbod uit. Vooral in industrieën met een onzekere toekomst, zoals de mijnbouw en textielindustrie, was de arbeidskrachte groot. Voor de kleine groep ongeschoolde arbeiders die er in Nederland was, waren deze industrieën onaantrekkelijk door het zware lichamelijke werk en de wetenschap dat het tijdelijk werk zou zijn. Naar buitenlands voorbeeld startten Nederlandse werkgevers daarom vanaf halverwege de jaren vijftig campagnes in het buitenland om tijdelijke arbeidskrachten te werven.⁴²

Tot 1947 had slechts 1,1 procent van de bevolking een niet-Nederlandse nationaliteit.⁴³ Door de wervingsverdragen met Italië (1949 voor mijnbouw, 1960 voor alle bedrijfstakken), Spanje (1961), Griekenland (1962), Portugal (1963), Turkije (1964) en Marokko (1969) nam de diversiteit van de Nederlandse bevolking in de jaren vijftig en zestig gestaag toe.⁴⁴ Aanvankelijk was de werving in handen van werkgevers zelf, al moesten ze wel goedkeuring voor werving aanvragen bij de ministeries van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Naast werving via de officiële weg, was er veel spontane toeloop via omliggende landen. In 1965 was een derde van de arbeidsmigranten officieel geworven, twee derde was op eigen initiatief naar Nederland gekomen op zoek naar werk.⁴⁵

Vanaf 1966 kreeg de overheid een monopoliepositie voor de werving waarmee de spontane toeloop tot een minimum werd beperkt. Toen in het begin van de jaren zeventig een nieuwe economische recessie inzette ontstond er een hoog werkloosheidsniveau terwijl de werving doorliep.

⁴² Rinus Penninx & Marlou Schrover, *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief* (Amsterdam 2001) 41.

⁴³ Hondius, *Gemengde huwelijken*, 139.

⁴⁴ Obdeijn & Schrover, *Komen en gaan*, 266-270.

⁴⁵ Hondius, *Gemengde huwelijken*, 140.

Dit leidde tot verzet van vakbonden. Zij kwamen in actie voor een restrictief toelatingsbeleid en het bevorderen van terugkeer. Werving van buitenlandse werknemers door de Nederlandse overheid kwam in 1974 tot een eind.⁴⁶

De industrieën waar arbeidskracht schaars was kenmerkten zich door ongeschoold, zwaar en laagbetaald werk. Vanwege de aard van het werk en de woningschaarste in Nederland, gaven werkgevers en beleidsmakers aanvankelijk de voorkeur aan ongehuwde mannelijke arbeidskrachten. Toen bleek dat Nederland moeilijker arbeidskrachten aantrok dan landen zonder de eis van een ongehuwde status, werd deze eis snel losgelaten.⁴⁷ De werkgevers pleitten voor een soepel migratiebeleid met als belangrijkste argumenten de concurrentie op de Europese markt om arbeidskrachten en de internationale reputatie van Nederland. Bovendien kostte het werkgevers tijd en geld om steeds arbeidskrachten in te werken.⁴⁸

Dit leidde tot langdurige discussies tussen het Ministerie van Sociale Zaken en het Ministerie van Justitie. De aard van de migratie moest tijdelijk blijven en gezinshereniging zou terugkeer belemmeren volgens Justitie. Sociale Zaken steunde de roep van werkgevers om een soepeler beleid: ze benadrukte het belang van langdurige inzet van buitenlandse arbeid en stemde in met het afschaffen van het verbod op gehuwde arbeiders. Justitie wees juist op de negatieve gevolgen van gastarbeid op lange termijn. Zo waren zij tegen gezinshereniging omdat dit onherroepelijk tot permanente vestiging zou leiden, waardoor Justitie een grote voorkeur voor ongehuwden had. Sociale Zaken wees door het invoeren van de term ‘internationale forens’ op de tijdelijke en flexibele aard van deze arbeidsmigratie waarmee ze de argumenten van Justitie tegen gezinshereniging van tafel veegde.⁴⁹ Vanaf 1960 stond de Nederlandse vreemdelingenwet gezinshereniging toe mits de buitenlandse werknemer reeds een jaar in Nederland woonde, over passende huisvesting voor hemzelf en zijn gezin beschikte en een arbeidscontract tot minimaal een jaar na de komst van zijn gezin had.⁵⁰

Opvallend is dat Nederland zichzelf gedurende de wervingsperiode nooit als immigratieland heeft gezien. Deze arbeidsmigratie werd nadrukkelijk als tijdelijk gezien en had een puur economisch motief. De overheid onderbouwde dit standpunt door te stellen dat Nederland overbevolkt dreigde te raken. Het ernstige woningtekort voedde deze angst voor overbevolking en maakte dat de overheid stelde dat vestigingsmigratie in Nederland zowel niet gewenst als niet verantwoord was.⁵¹ Deze groep buitenlandse werknemers werd niet voor niets gastarbeiders genoemd. Het was de bedoeling dat zij hier tijdelijk zouden blijven om te werken en na hun contractduur weer zouden vertrekken. Na de

⁴⁶ Obdeijn & Schrover, *Komen en gaan*, 266-270.

⁴⁷ Ibidem, 271.

⁴⁸ Lucassen & Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 132.

⁴⁹ Ibidem, 131-135.

⁵⁰ Bonjour, ‘Ambtelijke onmin’, 125-127.

⁵¹ Ibidem, 105-106.

wervingsperiode bleef het standpunt van de overheid dat Nederland geen immigratieland was en werden plannen bedacht om remigratie, terugkeer naar het geboorteland, te bevorderen.⁵²

1.2 Verschillende groepen, verschillende tijden

Zoals gezegd kwamen de buitenlandse werknemers uit verschillende landen en werden wervingsverdragen in verschillende jaren gesloten. Het eerste land waar Nederland een wervingsovereenkomst mee sloot was Italië in 1949. In 1949 kwamen er zevenhonderd Noord-Italianen naar Limburg om in de mijnen te werken en in 1955 volgde een nieuwe groep arbeidsmigranten uit Italië. Voor de eerste groep gold de eis ongehuwd te zijn nog. Hiermee ontstond ook de angst dat zij er op uit waren Nederlandse vrouwen te veroveren. Vanaf 1955 kwamen buitenlanders te werken in de Twentse textielindustrie, de scheepswerven en de staalindustrie. Na het wervingsverdrag van 1960 rekruteerden werkgevers rechtstreeks in Italië waar arbeiders eerst een cursus kregen ter voorbereiding op hun verblijf in Nederland.⁵³

Het tweede land waar Nederland een wervingsakkoord mee sloot was Spanje in 1961. De reputatie van het Spaanse werkethos was beter dan van de Italianen en het verloop van de werknemers was minder groot. In het jaar erna werd een wervingsakkoord met Griekenland gesloten, hoewel de meeste Grieken niet via de officiële weg, maar via een buurland in Nederland terecht kwamen. Veel Grieken die in België ontevreden waren over de werkomstandigheden staken de grens naar Nederland over. Vanaf 1964 konden werknemers die via België naar Nederland kwamen alleen een contract krijgen bij vertoon van een ontslagbewijs van hun Belgische werkgever.

In 1963 sloot Nederland een wervingscontract met Portugal en in 1970 met Joegoslavië waar Nederland maar een klein aantal arbeidsmigranten mee aantrok. Hierdoor wordt er verder gekeken dan Zuid-Europa. Al vanaf het begin van de jaren zestig zijn er Turken werkzaam in Nederland en in 1964 wordt er een officieel wervingsakkoord gesloten. Het merendeel van de Turkse werknemers in Nederland was echter niet geworven, maar op eigen gelegenheid gekomen na eerst in Duitsland of België te hebben gewerkt. In 1969 sloot Nederland een akkoord met Marokko. De meeste arbeidsmigranten uit Marokko kwamen uit het noordelijke Rifgebied, een regio met een lange migratiegeschiedenis. In het wervingsakkoord waren duidelijke afspraken gemaakt over de procedure van de werving. Van deze afspraken kwam in werkelijkheid niet veel terecht: er werd flink gesjoemeld met arbeidscontracten en wervingsambtenaren bleken omkoopbaar te zijn.⁵⁴

1.3 Huwelijk en seksualiteit

De eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog worden wel de *Golden Age of Marriage* genoemd: het huwelijksideaal viert hoogtij waarbij het huwelijk de overgang van jeugd naar

⁵² Obdeijn & Schrover, *Komen en gaan*, 286-289.

⁵³ Ibidem, 270-275.

⁵⁴ Ibidem, 286-287.

volwassenheid symboliseert en een voorwaarde is voor gezinsvorming. Er trouwden in deze periode dan ook veel mensen. Buitenechtelijke of voorechtelijke seksualiteit paste niet binnen dit huwelijksideaal en dit werd dan ook sterk veroordeeld.⁵⁵ Na de bevrijding van de Duitse bezetting in 1945 vierde Nederland feest. Dit feest ging gepaard met voor Nederlandse begrippen uitzonderlijke seksuele losbandigheid.⁵⁶ Als reactie op deze vermeende ‘zederverwildering’ klonk in 1946 vanuit zowel confessionele als seculiere kring de wens om deze ontwikkelingen halt toe te roepen.⁵⁷ Dat deze angst maatschappij-breed werd gedeeld kwam door de nauwe verbinding tussen huwelijk en seksualiteit en het voetstuk waar het instituut huwelijk op stond.

Na de Tweede Wereldoorlog misten veel kinderen ouderlijke zorg en waren er gezinnen die pleegkinderen in huis hadden. Vooral over Joodse kinderen die door niet-joodse gezinnen in huis waren genomen tijdens de oorlog ontstond een verhit debat: wie mag deze kinderen houden, het pleeggezin of overlevenden uit de familie van het kind?⁵⁸ Hierdoor nam de vraag naar een adoptiewet toe. Adoptie kwam wel voor, maar dit waren vaak officiële afspraken tussen ongehuwde moeders en kinderloze echtparen. Kinderen werden ter adoptie aangeboden in advertenties waarmee het als vorm van mensenhandel kon worden beschouwd.⁵⁹ Dit kon tot pijnlijke situaties leiden waarbij de pleegouders geen rechten hadden wanneer ouders of familie het kind na jaren terug wilden. Nederland was samen met Portugal in 1956 het laatste Europese land dat een Adoptiewet invoert. De kern van deze wet was het verbreken van juridische banden tussen het kind en de biologische ouders, zodat adoptieouders volledige zeggenschap over het kind konden krijgen.⁶⁰

Vanaf eind negentiende eeuw tot de eerste vijftig jaar van de twintigste eeuw werd een buitenechtelijke zwangerschap als zonde tegen Gods wil gezien. Ongehuwde moeders golden als bedreiging voor het instituut van het huwelijk. Als straf hadden moeder en kind een zeer lage sociale status, leefden in schande en waren vaak door familie verstoten.⁶¹ Dit uitte zich onder meer in extreem hoge zuigelingensterfte in de groep buitenechtelijke kinderen. Links-liberale en feministische organisaties pleitten voor seksuele voorlichting en geboortebeperking om het aantal ongehuwde moeders te verkleinen.⁶² Pedagogen en psychologen zagen ongehuwde moeders en vaders in de jaren vijftig en zestig steeds meer als mensen waarbij de zwangerschap als symptoom van andere

⁵⁵ Kok e.a., *Beklemd in de scharnieren van de tijd*, 17-18.

⁵⁶ Huetting & Neij, *Ongehuwde moederzorg*, 73.

⁵⁷ David Bos & John Exalto, ‘Voorspel. Gestalten van godsdienst en geslachtsleven in het Nederlands protestantisme’ in: Idem (red.), *Genot en gebod. Huwelijk en seksualiteit in protestants Nederland sinds 1900* (Utrecht 2019) aldaar 8.

⁵⁸ Schrover, ‘Parenting’, 6.

⁵⁹ Mariska van der Klein & Saskia Bultman, Verslag van het archief- en literatuuronderzoek rond regels en toezichthouders bij binnenlandse afstand en adoptie, 1956-1984 (Working paper, Verwey Jonker Instituut, Utrecht 2022) 9.

⁶⁰ Hoksbergen, *Kinderen die niet konden blijven*, 24.

⁶¹ Bakker, Noordman & Rietveld- van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden*, 281.

⁶² Kok e.a., *Beklemd in de scharnieren van de tijd*, 7.

onderliggende sociaalmaatschappelijke problematiek gold.⁶³ Pedagogen en psychologen problematiseerden de groep ongehuwde moeders en stellen hen gelijk aan andere onmaatschappelijkheden als alcoholisme en prostitutie. Hierdoor verschoof het vooroorlogse beeld dat van het kind dat altijd het beste af was bij zijn moeder, naar het onwettige kind dat beschermd moest worden voor zijn psychisch zieke moeder. Instanties hadden formeel geen voorkeur voor adoptie of behoud van het kind, maar informeel stuurden maatschappelijk werkers, tehuizen voor ongehuwde moederzorg en ouders aan op afstand ter adoptie.⁶⁴

Wanneer de noodzaak getrouwd te zijn alvorens aan kinderen te beginnen in de jaren zeventig verdwijnt, wordt de 'schande' van het ongehuwd moederschap steeds minder gevoeld.⁶⁵ Belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen die hebben bijgedragen aan de acceptatie van ongehuwde moeders en buitenechtelijke kinderen zijn de invoering van de Algemene Bijstandswet in 1965, het aanvaarden en legaliseren van voorbehoedsmiddelen en het legaliseren van abortus in 1984.⁶⁶ Ook de seksuele revolutie die vanaf de jaren zestig ruimte creëerde voor een vrijere seksuele moraal droeg hieraan bij.⁶⁷ Bovendien professionaliseerde de hulpverlening in de loop van de jaren zeventig. Waar de hulpverlening in de jaren vijftig en zestig bestond uit vrijwilligers en religieuzen, werden zij gaandeweg vervangen door hulpverleners met een pedagogische opleiding. Hulpverlening aan ongehuwde moeders werd geïntegreerd in algemene hulpverlening voor vrouwen waarmee maatschappelijke uitsluiting van deze groep afnam.⁶⁸

1.4 Gemengde relaties

Gemengde huwelijken zijn sinds de koloniale tijd een aanleiding voor wet- en regelgeving door de Nederlandse overheid. In Suriname was geslachtsgemeenschap en een huwelijk tussen zwarten en witten verboden tot 1817. Indonesië kende tot 1948 een verbod op een huwelijk tussen christenen en niet-christenen. Ook tijdens de Franse bezetting van 1794 tot 1814 was een etnisch gemengd huwelijk verboden in Nederland. Bovendien verloor de vrouw tot 1964 haar Nederlands burgerschap wanneer zij met een man van een andere nationaliteit trouwde. Dit was ook een manier van de overheid om gemengde huwelijken te ontmoedigen.⁶⁹

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontstonden er relaties tussen Nederlandse vrouwen en Duitse mannen. Deze 'moffenmeiden' werden verdacht van seksuele collaboratie en na de oorlog door gewapende groepen (Ordediensten, Binnenlandse Strijdkrachten en verzetsgroepen) opgehaald,

⁶³ Kok e.a., *Beklemd in de scharnieren van de tijd*, 54.

⁶⁴ Ibidem, 10.

⁶⁵ Hoksbergen, *Kinderen die niet konden blijven*, 71.

⁶⁶ Ibidem, 38.

⁶⁷ Laurens Buijs, Ingrid Geesink & Sylvia Holla, 'De seksparadox. Nederland na de seksuele revolutie', *Sociologie* 9:3/4 (2013) 245-256, aldaar 246.

⁶⁸ Kok e.a., *Beklemd in de scharnieren van de tijd*, 7.

⁶⁹ Betty de Hart, 'Protecting Girls from the Harem. Premarital Counselling for Mixed Marriages with Muslim Men', *Journal of Migration History* 3:1 (2017) 78-103, aldaar 81.

kaalgeschoren en met pek besmeurd. Historica Monique Diedrichs bepleit in haar artikel *Moffenmeiden* dat het kaalscheren verbonden kan worden aan de concurrentiestrijd tussen verschillende groepen mannen. Het knippen van de haren door Nederlandse mannen was het brandmerken en vernederen van vrouwen die met mannen uit de groep van de Duitsers, de vijand, de ander, een relatie aan waren gegaan. Met hun seksualiteit hadden deze vrouwen het land verraden en daarom was de straf ook seksueel geladen.⁷⁰

Opvallend is dat dezelfde vrouwen die verdacht werden van seksuele collaboratie met Duitsers, ook werden verdacht van het aanpappen met geallieerden na de bevrijding. Dit versterkt het beeld van de bedenkelijke seksuele moraal en het verraadstersimago van deze groep vrouwen. Vooral de Canadezen soldaten werden door Nederlandse autoriteiten als een probleem gezien omdat een tekort aan scheepsruimte hun uittocht vertraagde en Amsterdam een populaire plek was om het verlof te besteden. Naast de vermeende ‘zederverwilderung’ ontstond hierdoor ook de angst voor geslachtsziekten na seksueel contact met deze buitenlanders.⁷¹ De aandacht van Nederlandse vrouwen voor deze onbekenden versterkte de wrok van Nederlandse mannen wat een extra impuls gaf aan de conservatieve seksuele moraal.⁷²

Vanaf de jaren zestig ontstaat er een zekere bezorgdheid met betrekking tot het etnisch gemengde huwelijk. Met de term gemengd huwelijk werd in deze periode op religieus gemengde huwelijken gewezen, bij etnisch gemengde huwelijken werden de nationaliteiten genoemd. In haar onderzoek naar gemengde relaties gebruikt Dienke Hondius dan ook de term dubbel gemengd wanneer het relaties betreft waarbij de partners zowel van religie als van geboorteland verschillen.⁷³ De bezorgdheid gold uitsluitend voor huwelijken tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse werknemers. Relaties met Antillianen, Surinamers, Molukkers of Indische Nederlanders waren kennelijk vooralsnog geen of minder reden tot zorgen.⁷⁴ Ook relaties tussen Nederlandse mannen en buitenlandse vrouwen werden een stuk minder geproblematiseerd. Verliefde of verloofde Nederlandse vrouwen werden gewaarschuwd door middel van morele, emotionele en juridische argumenten tegen etnisch gemengde relaties om hen te overtuigen niet te trouwen. Hondius spreekt in dit verband van een ‘nationale verlatingsangst’: de vrees dat Nederlandse vrouwen na een huwelijk met een buitenlander zouden emigreren.⁷⁵

⁷⁰ Monique Diedrichs, ‘Moffenmeiden.’ Nederlandse vrouwen en Duitse militairen 1940-1945’ in: Barbara Henkes, Marlou Schrover, Ariadne Schmidt, Petra de Vries & Margrith Wilke (red.), *Strijd om seksualiteit. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 20 (Amsterdam 2000) 41-64, aldaar 41-62.

⁷¹ Huetting & Neij, *Ongehuwde moederzorg*, 73.

⁷² Dagmar Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History* (Cambridge 2012) 98.

⁷³ Hondius, *Gemengde huwelijken*, 270.

⁷⁴ Ibidem, 18.

⁷⁵ Dienke Hondius, ‘De “trouwlustige gastarbeider” en het Hollandse meisje. De bezorgde ontmoediging van Italiaans-en-Spaans-Nederlandse huwelijken, 1956-1972’, *Migrantenstudies* 16:4 (2000) 229-245, aldaar 232.

1.5 Deelconclusie

Dit hoofdstuk laat zien hoe economische motieven, sociale normen en migratiebeleid elkaar beïnvloeden en de normen en waarden van seksualiteit bepalen. De komst van buitenlandse werknemers was een gevolg van de economische groei na 1955 en een tekort aan ongeschoolde arbeidskrachten. Relaties tussen deze groep buitenlandse werknemers en Nederlandse vrouwen werden zowel politiek als maatschappelijk geproblematiseerd. Dit benadrukt diepgewortelde angsten en vooroordelen binnen de Nederlandse samenleving en overheid. Etnisch gemengde huwelijken, vooral tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse mannen, werden als bedreiging voor de nationale identiteit en sociale cohesie gezien. Hiermee toont dit hoofdstuk aan verschillende factoren als sociaaleconomische positie, nationaliteit, gender en seksualiteit elkaar beïnvloedden in het bepalen van seksuele normen en waarden in Nederland eind jaren zestig. Het volgende hoofdstuk wijdt verder uit over de Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers en analyseert de door hen geschreven brochure.

2. Grenzen van fatsoen

Dit hoofdstuk richt zich op de brochure geschreven door de Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers. Hoe ontstond de commissie, wie waren haar leden en wat was het doel van de commissie? Deze vragen worden beantwoord door informatie uit de brochure uit het FIOM archief, aangevuld met materiaal uit het archief van de NVSH en secundaire literatuur over de achtergrond van de commissie. Hierna volgt een inhoudelijke analyse van de brochure uit het archief van FIOM in Atria. Hoe werd seksuele problematiek in verband gebracht met buitenlandse werknemers in de brochure? De inhoudelijke analyse van de thema's onder de noemer seksuele problematiek toont hoe het proces van *othering* door de gekozen beschrijvingen in de brochure optreedt. Hiermee toont dit hoofdstuk aan hoe de commissie de grenzen van fatsoen bepaalde.

2.1 De Werkgroep

Na de angst voor de 'zederverwildering' vlak na de Tweede Wereldoorlog, laaide deze angst opnieuw op met de komst van Italiaanse en Spaanse werknemers vanaf 1960. Zowel geestelijken als media waarschuwden ouders dat deze 'vreemdelingen' er met 'hun dochters' vandoor zouden gaan. Vooral voor de charmes van de Italiaanse mannen werd gevreesd omdat voor hen de eis ongehuwd te zijn aanvankelijk nog niet gold. Relaties tussen Nederlandse vrouwen en gastarbeiders werden geproblematiseerd en steeds vaker in verband gebracht met criminaliteit en ordeverstoring.⁷⁶

Een belangrijke reden voor het veronderstelde verband tussen gemengde relaties en criminaliteit was de confrontatie tussen Italiaanse en Spaanse arbeiders en Nederlandse mannen. Eind augustus 1961 kregen deze twee groepen het met elkaar aan de stok in Oldenzaal. Nadat verschillende danszalen in Oldenzaal Italianen weigerden, trommelden ze een grote groep op die tegelijk toegang eiste bij een van de dansgelegenheden. Eerst greep de politie in, daarna raken de Italianen slaags met de lokale jongemannen. De concurrentiestrijd om de meisjes werd achteraf als belangrijkste oorzaak voor de rellen gegeven. Ook schrokken mensen van de bordjes 'verboden voor Italianen' die geassocieerd werden met bordjes 'verboden voor Joden' uit de Tweede Wereldoorlog.⁷⁷

Dit opstootje genereerde veel media-aandacht en overheidsinteresse in de verdere behoeften van gastarbeiders in Nederland. Het incident leidde tot de oprichting van commissies en werkgroepen die gemengde relaties tussen buitenlandse werknemers en Nederlandse vrouwen problematiseerden.⁷⁸ Zo richtten de Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), Justitie en Sociale

⁷⁶ Betty de Hart, *Onbezonnen vrouwen. Gemengde relaties in het nationaliteitsrecht en het vreemdelingenrecht* (Amsterdam 2003) 100.

⁷⁷ Mak, 'Seksueel vreemdelingenverkeer', 101.

⁷⁸ Obdeijn & Schrover, *Komen en gaan*, 282; Hondius, *Gemengde huwelijken*, 157.

Zaken in 1962 een werkgroep Bijstand aan Buitenlandse Werknemers op, waaruit in 1964 de Werkgroep Huwelijk en Gezin ontstond. Deze werkgroep was actief van 1962 tot 1969 en werd begin jaren zeventig opgeheven. Hierna zetten goede doelen en kerkelijke organisaties de rol van de werkgroep voort tot in de jaren negentig.⁷⁹ De werkgroep stelde zich als belangrijkste doelen het geven van individuele adviezen inzake huwelijk, echtscheiding, erkenning en wettiging van kinderen ‘waarbij zowel aan juridische als sociale en godsdienstige aspecten’ aandacht werd besteed.⁸⁰

De werkgroep inventariseerde problemen bij gemengde huwelijken die zij aangereikt kregen van maatschappelijk werkers uit het hele land. Zij zagen het als hun taak om betrokkenen van een gemengd huwelijk te adviseren en informeren. De belangrijkste voorlichtingsthema's waren polygamie, scheiding, voogdij, ongehuwde moeders en religieuze en culturele verschillen tussen de Nederlandse vrouw en buitenlandse man. Ze brachten informatieve brochures uit en reageerden op brieven van bezorgde ouders van dochters die relaties met buitenlandse mannen aangingen.⁸¹ Hondius spreekt van een ‘opmerkelijke geschiedenis’ omdat hier sprake was van directe overheidsbemoeienis bij de partnerkeuze van een kleine groep Nederlanders. Bovendien stelt zij dat de werkgroep een paternalistische en negatieve houding had tegenover gemengde relaties en dat het officiële doel het voorkomen van gemengde huwelijken was.⁸²

2.2 De Commissie

De Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers werd in 1967 opgericht. De commissie was een initiatief van de werkgroep Huwelijk en Gezin in samenwerking met de NVSH en de Stichting Consultatiebureaus voor Huwelijks- en Geslachtsleven. In 1967 en 1968 hield de commissie vijf bijeenkomsten waarin zij de beschikbare informatie over seksueel gedrag van buitenlandse werknemers in het geboorteland en in Nederland inventariseerden. Daarnaast werd deze informatie besproken en getoetst ‘aan gesignaleerde wensen van buitenlandse werknemers, de houding van de overheid, de Nederlandse publieke opinie en de hulpverlening.’⁸³

Voor informatie maakte de commissie gebruik van onderzoeken naar buitenlandse werknemers uit het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland. Het wetenschappelijke bureau van de NVSH verzorgde het grootste deel van de literatuurstudie. Voor statistische gegevens putten zij uit onderzoeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en aangeleverde cijfers van commissieleden over hun expertisegebied. Het doel was de verspreiding van deze informatie onder hulpverlenende instanties en maatschappelijk werkers via een omvangrijke brochure. Deze brochure behandelt de seksuele normen en waarden in de verschillende landen van herkomst van buitenlandse

⁷⁹ De Hart, ‘Protecting Girls’, 97.

⁸⁰ Archief FIOM, inv. nr. 416, IAV in Atria.

⁸¹ De Hart, ‘Protecting Girls’, 96.

⁸² Hondius, *Gemengde huwelijken*, 157.

⁸³ Atria, Amsterdam, collectie IAV, FIOM, inv. nr. 416.

werknemers en het gedrag van buitenlandse werknemers in Nederland. Tot slot bevat de brochure een aanbeveling voor de aanpak van deze problematiek door maatschappelijk werkers en andere hulpverlening.⁸⁴

De commissie bestond uit negen afgevaardigden van verschillende hulpverlenende instanties. C. Bregman was directeur van de Landelijke Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers (LSBBW) en J.A. Koops was directeur van de NVSH. Beiden acteerden afwisselend als voorzitter van de Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers. H. de Haan, werkzaam op het wetenschappelijk bureau van de NVSH, was secretaris en rapporteur van de commissie. De FIOM werd vertegenwoordigd door directeur R.G. Deibel en het Nationaal Comité van Instellingen voor Zedelijke Volksgezondheid (NCIZV) door bureauleidster W.F. Hoogenkamp. Namens de LSBBW nam zowel de directeur als medewerker A.J. Schouten zitting in de commissie. Andere leden waren sociaal psychiater J.J. Oenen en C.J. Teuben namens de lokale Stichting Begeleiding Buitenlandse Werknemers Den Haag (SBBW) en omgeving. De Protestantse Stichting ter bevordering van Verantwoorde Gezinsvorming (PSVG) werd vertegenwoordigd door W.F. Geradts. Tot slot had het Centrum Katholieke Huwelijksbureaus (CKH) laten weten zeer geïnteresseerd te zijn in het doel van de commissie, maar geen personeel beschikbaar te hebben om bij vergaderingen aanwezig te zijn. Alle nota's en concepten van de commissie werden wel opgestuurd naar directeur A.S. Frowijn en door hem van commentaar voorzien.⁸⁵

Op 24 juli 1969 stuurde de secretaris van de commissie een brief naar Frowijn met de vraag om een adressenlijst van de katholieke huwelijksbureaus. In deze brief schreef De Haan dat de voltooiing van de brochure naderde en dat ze deze hopelijk in het najaar konden publiceren. In een memo aan De Haan van 19 april 1970 vroeg een collega van NVSH: 'Wat is er geworden van het rapport dat over de seksualiteit buitenlandse werknemer al geruime tijd geleden is opgesteld?' De Haan antwoorde: 'Een en ander bestaat nog slechts in concept. De afrondingswerkzaamheden liggen al een half jaar stil door tijdgebrek.' Ondertussen waren er ontwikkelingen op het gebied van buitenlandse werknemers die niet in de brochure waren verwerkt. Zo schreef De Haan: 'Door de grote toename van het aantal Turken en Marokkanen is de confrontatie nu waarschijnlijk verscherpt', en: 'de institutionele hulpverlening, waaronder de onze, ervaart de taalproblematiek als een vrijwel onoplosbaar probleem.'⁸⁶

Directeur van de NVSH, J.A. Koops, gaf in een brief aan de commissieleden op 14 april 1971 toe dat het stagneren van de werkzaamheden van de commissie voornamelijk was ontstaan door tijdgebrek van de NVSH. Ook haalde Koops aan dat de situatie veranderd was: 'daarbij valt te denken aan het grote aantal Marokkanen', die volgens hem in de tijd van het laatste rapport nog

⁸⁴ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ IISG, Amsterdam, Archief NVSH, inv. nr. 1498.

verwaarloosbaar was.⁸⁷ Koops stelde voor de commissie op te heffen en de resultaten van het onderzoek niet te publiceren maar intern te gebruiken als documentatie en voor artikelen over seksuele problematiek van buitenlandse werknemers. Geradts van de PVSG zou de commissie ‘toch graag nog minstens één keer bijeen zien.’ Hij sloot zijn brief af met de zin: ‘Het vraagstuk zelf is toch de wereld nog niet uit, dacht ik.’ Deibel van het FIOM legt zich er ‘noodgedwongen’ bij neer maar noemde de aangevoerde argumenten van Koops om de commissie op te heffen ‘niet zo overtuigend, in tegenstelling tot de harde oorzaak van gebrek aan mankracht voor de uiteindelijke afronding.’⁸⁸

Hieruit is op te maken dat het niet publiceren van de brochure vooral te wijten was aan de NVSH. Zij stelden geen tijd en geld beschikbaar gesteld aan de druk en uitgave van het uiteindelijke onderzoek terwijl andere leden van de commissie nog altijd de noodzaak van de commissie inzagen. Bovendien voerden zowel De Haan als Koops het argument aan dat de brochure verouderd was door een grote toename van Marokkaanse en Turkse werknemers. Hiermee impliceerden zij dat deze groep buitenlandse werknemers een veranderend effect op de seksuele problematiek zou hebben. De Haan stelde zelfs dat zij ‘de confrontatie’ zouden hebben verscherpt.

2.3 Onderlinge verhoudingen

Volgens de commissie zelf was de ‘inbreng van verschillende levensovertuigingen en van deskundigheid op vele gebieden’ gerepresenteerd door de verschillende commissieleden.⁸⁹ Zowel protestantse, katholieke als seculiere instanties namen zitting in de Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers. De LSBBW en SBBW waren welzijnsorganisaties die belangen van buitenlandse werknemers behartigden, activiteiten organiseerden en verenigingen van buitenlandse werknemers financieel ondersteunden. De NVSH was gericht op seksuele problematiek en voorlichting, terwijl de FIOM ongehuwde moeders bijstond. CKH en PSVG richtten zich op het huwelijks- en gezinsleven van respectievelijk katholieke en protestantse stellen.

Deze representatie van verschillende levensovertuigingen in de commissie bevestigt het beeld, genoemd in het eerste hoofdstuk, dat de angst voor ‘zedenvewildering’ maatschappij breed werd gedeeld. Het is bovendien opmerkelijk dat deze verschillende levensovertuigingen in een commissie samenwerkten, gezien de verzuiling die in deze periode nog sterk aanwezig was in Nederland. Zuilen hadden ieder hun eigen organisaties en verenigingen zoals sportclubs en welzijnsverenigingen. Dat in deze commissie protestantse, katholieke en seculiere organisaties samenwerkten is bijzonder en illustreert de breed gedragen zorgen en het maatschappelijk belang dat werd gehecht aan de seksuele problematiek buitenlandse werknemers.

⁸⁷ IISG, Amsterdam, Archief NVSH, inv. nr. 1498.

⁸⁸ IISG, Amsterdam, Archief NVSH, inv. nr. 1498.

⁸⁹ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 417.

De NVSH was een van de initiatiefnemers van de commissie, werd zowel door de directeur J.A. Koops als door wetenschappelijk medewerker H. de Haan vertegenwoordigd en was belast met de rapportage en het secretariaat van de commissie. De NVSH is een voortzetting van de Nieuw-Malthusiaanse bond die sinds 1881 bestond maar door de Duitse bezetter in 1940 was verboden. Vanaf 1946 continueerde de NVSH de inspanningen van de Nieuw-Malthusiaanse Bond op het gebied van geboortebeperking. De NVSH steeg naar een ledental van meer dan tweehonderdduizend in 1966 en had in die tijd meer dan zestig consultatiebureaus waar zij hun leden voorlichting gaven over voorbehoedsmiddelen en deze ook verstrekten. Door de voorbehoedsmiddelen exclusief aan leden te verschaffen omzeilde de NVSH de Zedelijkheidswet van 1911 die onder andere het openlijk aanbieden of verkopen van voorbehoedsmiddelen verbood.⁹⁰

Dat de verschillende organisaties in de commissie van mening verschilden over de seksuele problematiek blijkt uit de reactie van Frowijn op het idee om de brochure door NVSH uit te laten brengen. Frowijn leek het ‘niet ondienstig’ iemand in te huren die de presentatie van de brochure op zich nam. ‘De wijze van presenteren bepaalt immers vaak de ontvangst van een publicatie’, meende hij. Daarnaast stelde Frowijn voor niet de NVSH maar de LSBBW ‘uit tactische overwegingen’ de uitgave te laten publiceren. ‘De NVSH representeert nu eenmaal een bepaalde groep en in dit licht worden de publicaties van de NVSH gezien, hoe objectief-wetenschappelijk een zaak ook behandeld wordt’, aldus Frowijn. Secretaris De Haan stelde de andere leden van de commissie per brief op de hoogte van dit voorstel en vermeldde dat de NVSH ‘uiteraard niet’ instemde met dit voorstel.⁹¹ Hieruit blijkt dat Frowijn zich zeer bewust was van de verschillen in zienswijze tussen de verschillende instanties verbonden aan de commissie. De CKH wilde zich niet committeren aan een brochure die uitgegeven zou zijn door NVSH die een progressieve houding tegenover seksuele problematiek, door Frowijn een ‘bepaalde groep’ genoemd, representeerde.

De progressiviteit van de NVSH blijkt uit de slotrede van een congres van de NVSH op 21 oktober 1967. In het jaar van de oprichting van de commissie sprak de algemeen voorzitter, M. Zeldenrust-Noordanus, de slotrede van het congres uit. De redevoering toont het verschil in opvatting over seksualiteit in Nederland tussen de progressieve NVSH en de heersende conservatieve moraal. Zo komt uit de tekst naar voren dat de NVSH al discussies over ‘loskoppeling van seksualiteit en voortplanting, over koppeling van seksualiteit en liefde en over mogelijke loskoppeling van seksualiteit en liefde’ voerde. Bovendien werd ‘het aspect van de lustbeleving’ in seksueel contact volgens de NVSH steeds meer erkend. Als redenen voor deze veranderende moraal noemt Zeldenrust-Noordanus de meer geëmancipeerde positie van de vrouw en daarmee de verhoudingen tussen

⁹⁰ Bos & Exalto, ‘Voorspel’, 8; Inleiding geschiedenis, <https://www.nvsh.nl/over-de-nvsh/geschiedenis-nvsh/geschiedenis/> (geraadpleegd 1 mei 2024).

⁹¹ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

mannen en vrouwen, het gebruik van voorbehoedsmiddelen en veranderende opvattingen over kindertal binnen een gezin.⁹²

Echter merkte de algemeen voorzitter ook op dat de term ‘voorechtelijk geslachtsverkeer’, een van de onderwerpen van het congres, al duidelijk maakte dat seks nog vooral in de context van het huwelijk gezien werd. De vereniging was zijn tijd vooruit met open gesprekken over voorechtelijke seks ‘dat zich voor een groot deel nog afspeelt in de sfeer van het verbodene, althans het stiekeme.’⁹³ Het begrip zedelijkheid was ‘naar onze mening afkomstig uit een voorbije denk- en gevoelswereld’, aldus NVSH. Ook het buitenechtelijk geslachtsverkeer, zoals een affaire, was een term voortgekomen uit de bestaande moraal. Volgens de NVSH ‘wordt de plaats van de seksualiteit voor, in en buiten het huwelijk zwaar overtrokken.’⁹⁴

2.4 Visie van de commissie

De brochure begint met de visie van de commissie op de situatie rondom buitenlandse werknemers in Nederland. Allereerst onderstreept de commissie haar relevantie door te wijzen op het reeds bestaan van verschillende welzijnsinstanties en stichtingen die buitenlandse werknemers maatschappelijke begeleiding bieden. ‘Een bijzonder stuk problematiek’, de seksuele problematiek, bleef echter tot de oprichting van de commissie buiten beschouwing. De brochure haalde aan dat vanuit de pers de indruk gewekt wordt ‘dat de buitenlandse werknemers opvallen door slechte aanpassing op dit gebied.’ Ook viel te verwachten dat de langdurige afwezigheid van de eigen omgeving, familie en het gezin voor spanningen op dit gebied kunnen leiden. De brochure richtte zich op de Mediterrane landen die ‘in dit verband als een geheel behandeld kunnen worden.’ Hiermee werden de landen Griekenland, Italië, Joegoslavië, Marokko, Portugal, Spanje en Turkije bedoeld. Ter afsluiting van de inleiding stelt de commissie dat gedragingen en opvattingen die anders zijn dan van een Nederlander niet beter of slechter zijn: ‘een dergelijke benadering behoort niet in het geding te zijn in een studie.’⁹⁵

Het eerste hoofdstuk van de brochure geeft een algemeen overzicht van de situatie omtrent buitenlandse werknemers in Nederland. Dit was volgens de brochure een nieuwe vorm van migratie en ‘anders dan de migratie die op blijvende vestiging is gericht, anders dan de grenspendelaars die in het ene land wonen en over de grens werken.’ Hiermee ligt de kijk op deze migratie in lijn met die van Sociale Zaken die al wees op de moderniteit en tijdelijkheid van deze arbeidsmigratie. De term buitenlandse werknemer is volgens de brochure duidelijk dan gastarbeider. Gastarbeider wees te veel op het economisch belang van het gastheerland en vooroordelen geassocieerd met dit woord zouden niet met buitenlandse werknemers overeenstemmen.⁹⁶

⁹² IISG, Amsterdam, Archief NVSH, inv. nr. 1498.

⁹³ IISG, Amsterdam, Archief NVSH, inv. nr. 1395.

⁹⁴ IISG, Amsterdam, Archief NVSH, inv. nr. 1395.

⁹⁵ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

⁹⁶ Ibidem.

Hierna vervolgt de brochure met cijfers over het aantal geldige arbeidsvergunningen per nationaliteit. Hier wordt ook ingegaan op relaties tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse werknemers. Tot 1967 betrof het aantal buitenlandse werknemers vrijwel uitsluitend Spaanse en Italiaanse gezinnen. Uit een enquête uit 1965 bleek dat meer dan de helft van de Spanjaarden gehuwd was, waarvan bij twintig procent het gezin ook in Nederland was. Iets minder dan de helft van de Italianen bleek gehuwd waarvan zestig procent van de vrouwen en kinderen ook in Nederland waren. Dit hoge aantal volledige gezinnen in Nederland wordt verklaard doordat meer dan de helft van de Italianen met een Nederlandse vrouw getrouwd was. Over het aantal Turken en Marokkanen was nog onduidelijkheid omdat deze groepen buitenlandse werknemers later naar Nederland kwamen. De brochure heeft hierover dan ook geen harde cijfers maar stelt wel dat het aantal Turkse en Marokkaanse gezinnen ieder jaar steeg ‘vanwege het toenemend aantal huwelijken van Nederlandse meisjes met Turken en Marokkanen.’⁹⁷

De brochure stipte ook het veranderende migratiebeleid en de positie van de buitenlandse werknemers in de Nederlandse maatschappij aan. Door het ‘verzwaarde toelatingsbeleid’ vanaf 1969 was het lastiger om Nederland in te komen, dus verwacht de commissie dat buitenlandse werknemers die hier werken langer zullen blijven. Hiermee zou ook het aantal huwelijken met Nederlandse vrouwen toenemen. De huisvesting ‘varieert van goed tot erbarmelijk’ en samen met het ontbreken van kennis onder buitenlandse werknemers op juridisch, medisch, sociaal en cultureel terrein leidde dit tot een geïsoleerde positie in de Nederlandse maatschappij. Ondanks de geïsoleerde positie had de aanwezigheid van deze groep, ‘veelal ongehuwd of anders ver weg van hun gezin’, volgens de brochure een effect op de man-vrouw relaties in Nederland.⁹⁸

2.5 Seksueel gedrag gegeneraliseerd

Het vervolg van de brochure beschrijft het seksuele gedrag van inwoners van mediterrane landen. De commissie vergelijkt eerst de situatie in deze landen met Nederland omtrent seksuele normen en waarden. Hierbij generaliseert de commissie: in het hele Middellandse Zeegebied was een duidelijke dubbele moraal aanwezig. Voor mannen golden andere seksuele normen dan voor vrouwen, waarbij ‘voor het seksuele verkeer een aparte ‘seksuele’ moraal gold die niet logisch aansluit op de normen voor het overige maatschappelijke verkeer.’ In Nederland kon er volgens de commissie ‘in redelijke mate, zij het nog lang niet 100% gelijkheid van man en vrouw [...] in de samenleving constateren.’⁹⁹ Ten eerste generaliseert de brochure de situatie in mediterrane landen mee, ten tweede wekt het de indruk dat er in Nederland nauwelijks sprake is van een dubbele moraal.

Hierna maakt de brochure onderscheid in religie. De tekst koppelt het christendom aan moderniteit door te stellen dat ‘naarmate men noordelijker komt’ de invloed van het christendom en

⁹⁷ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem.

industrialisatie sterker wordt. Dit staat in groot contrast met de manier waarop de islam wordt voorgesteld. Volgens de brochure was de 'traditionele situatie' hier nog intact, waarbij Turkije en Marokko 'behoren tot de meest vooruitstrevende gebieden.'¹⁰⁰ De brochure stelt dat deze religie ook in delen van Griekenland, Joegoslavië, grote delen van Italië en Spanje invloed had door de vroegere bezetting van de Moren. De brochure schetst hiermee het beeld van de moderne christelijke wereld tegenover een traditionele achterlijke wereld van de islam.

Op de positie van de vrouw in deze traditionele situatie wordt uitgebreid ingegaan. Allereerst was deze samenleving patriarchaal: 'mannen zijn de baas over de vrouwen, [...] zij worden als persoonlijk eigendom beschouwd en zijn volledig afhankelijk.' Ten tweede gold de dubbele moraal waarbij mannen zich seksueel hoorden uit te leven en het recht op meerdere echtgenoten hadden terwijl de vrouw eer toekwam als zij geen of weinig contact met mannen had. Ongehuwde moeders en gescheiden vrouwen behoorden tot dezelfde groep als prostituees: vrouwen met 'vrijwel onbeperkt aantal sekspartners.' Het derde kernmerk vormde de waarde van de vrouw die gekoppeld was aan het baren van mannelijke nakomelingen.¹⁰¹

De nadruk op de traditionele maatschappij kwam voort uit de veronderstelling van de commissie dat de meeste buitenlandse werknemers uit dergelijke leefwerelden afkomstig waren. Volgens de commissie waren buitenlandse werknemers overwegend 'afkomstig uit de relatief overbevolkte landbouwgebieden', waar de kenmerken van de traditionele maatschappij van invloed waren op de seksuele problematiek die volgens de commissie op hen van toepassing was. De rest van de brochure richt zich ook op deze traditionele situatie, met de kanttekening van de commissie dat de beschrijvingen 'sterk generaliserend' zijn en dat buitenlandse werknemers hiermee niet op individueel niveau konden worden vergeleken.¹⁰² Ondanks dat de commissie zich bewust was van haar eigen generalisaties, droegen deze beschrijvingen bij aan de beeldvorming van buitenlandse werknemers. Een enkele kanttekening kon niet voorkomen dat de brochure invloed had op de perceptie over individuen.

2.6 Soorten problematiek

Na het algemeen overzicht van het aantal buitenlandse werknemers in Nederland en seksuele normen en waarden in mediterrane landen, onderscheidt de brochure zeven categorieën van seksuele problematiek van buitenlandse werknemers. De categorieën zijn, de volgorde van de brochure aanhoudend, seksuele voorlichting, voorechtelijk geslachtsverkeer, buitenechtelijke zwangerschap, seks binnen het huwelijk, buitenechtelijk geslachtsverkeer, homoseksualiteit en geboorteregeling.

¹⁰⁰ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁰¹ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁰² Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

Seksuele voorlichting is het eerste thema dat de brochure bespreekt. Over buitenlandse werknemers in het algemeen stelde de brochure dat een groot deel van hen analfaabeet was waardoor seksuele voorlichting vooral via de radio verspreid zou moeten worden. Scholen verzorgden in het thuisland geen seksuele voorlichting en ‘alleen heel moderne moeders geven hun kinderen passende informatie.’ Ook was er een groot verschil tussen jongens en meisjes volgens de brochure. Waar jongens vanaf twaalf jaar ‘van de meeste zaken’ op de hoogte waren, kregen meisjes voorlichting ‘zover nodig om hun maagdelijkheid te bewaren.’ De brochure noemt hierbij geen specifieke nationaliteit en spreekt hier steeds over de Mediterrane landen in het algemeen.¹⁰³

De brochure onderscheidt Joegoslavië en ‘streng islamitische landen’ echter expliciet. Joegoslavië telde als uitzondering omdat scholen daar juist wel seksuele voorlichting gaven ‘waarbij zelfs over anticonceptionele middelen wordt gesproken.’ Verder haalt de brochure ‘het afsnijden of verminken van de clitoris op ongeveer 8-jarige leeftijd’, aan: ‘Dit barbarisme is een eeuwenoud volksgebruik dat in sommige streng islamitische landen op grote schaal werd en nog steeds wordt toegepast.’ Deze vorm van besnijding zou ervoor zorgen dat een vrouw haar echtgenoot nooit in seksuele potentie kon overtreffen: ‘het genoeg is nu vrijwel geheel aan hem.’ Jongens in islamitische landen mochten echter al tussen de twaalf en vijftien jaar ‘experimenteren met prostituees.’ In de seksuele voorlichting aan jongens ontbrak het volgens de brochure aan het bijbrengen van zelfbeheersing.¹⁰⁴

De tweede categorie betreft voorechtelijk geslachtsverkeer. In algemene zin gold volgens de brochure dat dit een ‘zaak van mannen en prostituees’ was. In islamitische landen vond dit bij jongens plaats vanaf hun twaalfde jaar, in Noord-Italië vanaf hun achttiende jaar. Voor meisjes gold een hoge waardering van de maagdelijkheid: ‘In de zuidelijke landen kan de ontdekking dat een meisje seksueel contact toelaat, er toe leiden dat haar broer haar vermoordt.’ In Catalonië, Noord-Italië en Joegoslavië, aangewezen als ‘meer geïndustrialiseerde gebieden’, zijn normen rond maagdelijkheid minder streng waardoor ‘andere kwaliteiten van het meisje dan veel meer betekenen.’¹⁰⁵ Bij dit thema valt op dat de brochure op regionaal niveau stelt waar welke regels rondom deze seksuele problematiek golden.

Als derde werd buitenechtelijke zwangerschap gelabeld als seksuele problematiek. ‘Ongehuwde moeders en buitenechtelijke kinderen zijn in een dergelijke maatschappij uiteraard verschoppelingen’, opent de paragraaf. Met ‘een dergelijke maatschappij’ doelt de brochure op de mediterrane landen die zich volgens de commissie nog in een ‘agrarisch-feodale situatie’ bevonden. Een gedwongen huwelijk was in Nederland een gebruikelijke manier om te voorkomen dat een kind buiten de echt geboren werd maar dat was volgens de commissie in deze landen geen optie. Een

¹⁰³ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁰⁴ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁰⁵ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

ongehuwde moeder heeft minder rechten en zou hierdoor ‘noodgedwongen’ in de prostitutie belanden. Die stelling behoeft geen verder betoog volgens de brochure. Bij de seksuele problematiek buitenechtelijke zwangerschap wordt geen onderscheid gemaakt tussen landen. Wel stelt de brochure dat normen lokaal en regionaal van elkaar kunnen verschillen.¹⁰⁶

De enige plek waar seks formeel was toegestaan was binnen het huwelijk. Voor het thema seksualiteit in het huwelijk stelt de brochure dat dit voor zowel de islam als het katholicisme gold. Verder gaat de brochure in op de ‘officieuze dubbele moraal’ binnen het huwelijk waarbij lustbevrediging van de man centraal staat en de vrouw als een ‘object ten behoeve van lustbevrediging.’ De waardering van de man voor zijn vrouw steeg bij het baren van veel kinderen, ‘het liefst jongens.’ Een groot gezin zou de capaciteiten van de man aantonen en een goede economische positie veiligstellen. De brochure benoemt hier niet of dit voor katholieke, islamitische of beide culturen gold. Wel noemt de brochure dat dit economische motief ook de reden voor het toestaan van polygamie door de Koran zou kunnen verklaren. Polygamie kan volgens de brochure bovendien gezien worden als een middel om buitenechtelijk geslachtsverkeer te wettigen.¹⁰⁷

Buitenechtelijk geslachtsverkeer is de volgende categorie in de brochure *Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers*. Hoe noordelijker in het mediterrane gebied, hoe meer geslachtsgemeenschap buiten de echt, stelt de commissie. Uit een onderzoek naar Italië bleek dat dit vaak gaat om overspel tussen twee niet met elkaar getrouwde personen. In Zuid-Italië schijnen hieruit vaker langdurige verhoudingen te ontstaan. Een reden hiervoor zou de ‘vrij willekeurige keuze van huwelijkspartner’ zijn. Hierdoor ‘lopen beide echtgenoten goede kans al spoedig in hun huwelijk teleurgesteld te worden.’ Hieruit blijkt opnieuw sprake van een dubbele moraal: overspel door vrouwen was strafbaar, van mannen werd het geaccepteerd. Mannen ‘zouden een slecht figuur slaan als niet elke gelegenheid aangegrepen werd zich een man te betonen.’ Als laatste beschrijft de brochure het verschil in regelgeving omtrent scheiding tussen katholieke en islamitische landen. In katholieke landen was het simpelweg ‘niet toegestaan.’ In islamitische landen kon een verstotingsformule worden uitgesproken, maar wel alleen door de man.¹⁰⁸ Verschillen in omgang met buitenechtelijk geslachtsverkeer worden hier zowel in als langs grenzen van nationaliteit, gender en religie besproken.

Ook homoseksualiteit wordt als seksuele problematiek beschreven in de brochure. Door de ‘algemeen positieve instelling ten opzichte van de seksualiteit’, vermoedde de commissie dat homoseksualiteit ‘een belangrijke plaats inneemt’ in mediterrane gebieden. Ze baseerden dit op de manier waarop ‘mannen elkaar bij wijze van begroeting omhelzen’, informatie van ooggetuigen en romantisch-erotische literatuur. Dit wees volgens de commissie op ‘een grote omvang van

¹⁰⁶ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁰⁷ Archief FIOM, inv. nr. 416, IAV in Atria.

¹⁰⁸ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

homoseksueel verkeer, vooral met knapen.’ Deze argumenten golden zowel voor de noordelijke- als zuidelijke mediterrane landen, al noemt de brochure het ‘typerend’ dat in Zuid-Italië meer homoseksuelen worden aangetroffen dan in het noorden.¹⁰⁹

Bij geboorteregeling, de laatste categorie, maakte de commissie opnieuw onderscheid tussen agrarische en industriële maatschappijen. Voor agrarische maatschappijen gold de regel ‘hoe meer kinderen, hoe beter.’ Voor industriële maatschappijen waren betere medische voorzieningen, hogere waardering van de vrouw, minder laaggeschoolde arbeid en verzwakking van familiebanden een rem op het aantal kinderen per huwelijk. Het condoom, het pessarium, periodieke onthouding en *coitus interruptus* worden als traditionele middelen voor geboortebeperking voorgesteld. Deze zijn voor islamitische mannen echter niet geschikt omdat dit hen volgens de brochure zou ‘belemmeren zich onbeperkt seksueel uit te leven.’ In katholieke landen lag dit ‘duidelijk anders’: in Spanje en Italië golden wettelijke beperkingen tegen sommige geboorteregelingsmethoden al waren in grote steden alle middelen verkrijgbaar.¹¹⁰

2.7 Vergelijking buitenlandse werknemers en Nederlanders

De vraag die de commissie vervolgens zich hierna in de brochure stelt, was of het gedrag en de opvattingen van buitenlandse werknemers anders waren dan van Nederlanders. Of hun gedrag verschilde werd beoordeeld door vergelijkingen tussen Nederlanders en buitenlandse werknemers te maken op het gebied van criminaliteit, buitenechtelijke zwangerschap, geslachtsziekten, prostitutie en homoseksualiteit. Het vermoedelijke verschil in opvattingen werd getoetst door een vergelijking van de dubbele moraal. Anders dan in het voorgaande, stelt de brochure hier dat deze dubbele moraal ook in Nederland ‘veel aanhangers’ had.¹¹¹ Als verschil werd aangewezen dat seksualiteit voor het huwelijk meer geaccepteerd werd in Nederland onder voorwaarde van de mogelijkheid en wens om te trouwen.

Uit onderzoek naar andere landen bleek dat de klassieke dubbele moraal vooral in lage sociale klassen gold. Tot deze klasse konden de buitenlandse werknemers in Nederland volgens de commissie ook gerekend worden. Wat vooral van belang was voor het seksuele gedrag van de buitenlandse werknemer in Nederland was dat hij in zijn land van herkomst niet geconfronteerd werd met andere opvattingen over seksualiteit. Het gedrag van Nederlandse vrouwen tegenover mannen, ‘waarin veel minder geremdheid tot uitdrukking komt’, kon hierdoor tot misverstanden leiden. Waar dit gedrag in zijn land van herkomst betekende dat hij met een vrouw van lichte zeden te maken had, kon het in Nederland om een nieuwsgierig, maar ‘fatsoenlijk meisje’ gaan.¹¹²

¹⁰⁹ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹¹⁰ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹¹¹ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹¹² Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

De aanname die het onderliggende onderzoek van de brochure toetste was dat buitenlandse werknemers ‘zeer crimineel zijn, een potentiële misdadiger vooral op het gebied van seksuele en agressieve delicten.’ Uit cijfers van het aantal veroordeelden in 1964 van het CBS blijkt dat er geen reden was ‘de buitenlandse werknemers als criminele groep aan te wijzen.’ Bij de cijfers maakt de brochure wel kanttekeningen. Zo kwamen recidivisten bij buitenlandse veroordeelden niet voor omdat zij na het begaan van een misdrijf Nederland werden uitgezet. Bovendien konden buitenlandse werknemers een aantal zedenmisdrijven niet plegen: ontucht met familie of door ouders was bijvoorbeeld niet mogelijk omdat hun familie niet in Nederland was. De commissie merkte op dat ze ‘met belangstelling’ uitzien naar de cijfers van de opvolgende jaren. De groep buitenlandse werknemers werd ieder jaar groter en ‘de groep Marokkanen is sindsdien aanzienlijk toegenomen.’¹¹³ De laatste bijzin toont het vermoeden van de commissie dat de toename van het aantal Marokkaanse werknemers in Nederland mogelijk invloed zou hebben op de criminaliteitscijfers.

Het FIOM leverde de gegevens over buitenlandse werknemers als verwekkers van buitenechtelijke zwangerschappen uit het jaar 1966. Het vooroordeel dat buitenlandse werknemers het vooral op jonge meisjes hadden voorzien, werd door deze cijfers ontkracht. Ongehuwde moeders die een buitenlandse werknemer als verwekker opgaven in 1966 was 48 procent minderjarig. In hetzelfde jaar was het totaal aantal minderjarige ongehuwde moeders 41 procent. ‘Het verschil met het algemene beeld mag nauwelijks significant genoemd worden’, aldus de commissie. Op 1 juli 1969 stuurt FIOM-directeur Deibel zijn opmerkingen en wijzigingen voor de brochure aan de commissiesecretaris door. Hierin adviseert hij de woorden ‘jongere meisjes’ door ‘bepaalde typen meisjes’ te vervangen. Deibel stelde dat dit de indruk voorkomt ‘dat het alweer die slechte en losgeslagen jeugd is die vooral met buitenlanders aanpapt.’¹¹⁴

Het bleek moeilijk buitenlandse en Nederlandse verwekkers met elkaar te vergelijken omdat er weinig bekend was over verwekkers van buitenechtelijke zwangerschap in het algemeen. Het zou volgens de commissie zelfs kunnen, dat een vrouw bewust een buitenlander als verwekker noemde. Dit kon ‘dikwijls niet worden geverifieerd’ en waar de reactie van familie zich vaak op het ‘kennelijke feit van voorechtelijk geslachtsverkeer, de schande van het ongehuwd zwanger zijn en de te verwachten moeilijkheden voor moeder en kind’ richtte, kon dit nu ‘gemakkelijk worden afgeleid naar de buitenlander die toch al niet zo’n beste naam heeft.’¹¹⁵ Een ander scenario bij een buitenechtelijke zwangerschap verwekt door een buitenlander was dat tegen de tijd dat de zwangerschap ontdekt werd de man al terug naar zijn geboorteland was. Hierdoor zag een vrouw het als onnodig om hem op te geven omdat hij vaak niet meer achterhaald kon worden. Dit kon volgens de brochure een reden zijn voor de angst voor buitenechtelijke zwangerschap verwekt door een

¹¹³ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹¹⁴ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹¹⁵ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

buitenlandse werknemer: zij zijn lastiger te achterhalen dan een Nederlandse man en wellicht was het moeilijker om hen zo ver te krijgen om te trouwen. De brochure draagt ook het argument aan dat de buitenlandse werknemer een huwelijk met een Nederlands meisje kon zien als mogelijkheid om in Nederland te mogen blijven of ‘als een statussymbool in zijn eigen land.’¹¹⁶

De brochure sluit het onderwerp buitenechtelijke zwangerschap af door te wijzen op de eigenlijke oorzaak. Niet de buitenlandse werknemer of verwekker was het probleem, maar ‘het antwoord op de vraag waarom iemand ongehuwde moeder wordt, vooral in de eigen levensgeschiedenis van het meisje moet worden gezocht.’ Voorbeelden waren een ‘affectief tekort’ en ‘conflictsituatie met het eigen milieu.’ Hieruit bleek de algemene norm van hulpverlening uit deze tijd waarbij ongehuwd moederschap werd gezien als een gevolg van psychologische stoornissen of trauma’s. De gegevens gaven volgens de commissie: ‘geen aanleiding om de buitenlandse werknemers ongunstig af te schilderen in verband met het veroorzaken van ongehuwd moederschap.’¹¹⁷ Hiermee valt ook de vergelijking tussen Nederlandse en buitenlandse verwekkers van buitenechtelijke zwangerschappen ontkracht.

Volgens een enquête uit 1963 hadden buitenlanders en Nederlanders die in het buitenland geweest waren een belangrijk aandeel in de verspreiding van geslachtsziekten. De enquête stelde dat er geen duidelijk verband kon worden aangetoond met buitenlandse werknemers, bovendien werden zij in het wervingsproces medisch gekeurd. De groep die ‘op goed geluk hier werk komt zoeken en op informele basis te werk wordt gesteld’ vormde een groter risico voor de verspreiding van geslachtsziekten in Nederland omdat zij deze keuringen niet ondergingen. Gezien zij buiten de officiële route vielen, beschikte de commissie niet over gegevens van deze groep. De brochure stelt dat nergens uit bleek dat buitenlandse werknemers een groter risico liepen op of waren voor de verspreiding van geslachtsziekten.¹¹⁸

Over de verschillen tussen bezoek aan prostituees tussen Nederlanders en buitenlandse werknemers was ook weinig bekend. De commissie vermoedde dat ‘de buitenlandse werknemer ook in Nederland zijn weg in dit opzicht wel zal weten te vinden’, omdat prostitutie in de landen van herkomst een belangrijke functie hadden in het vervullen van de behoeften van mannen. Het was niet bekend of relaties tussen buitenlandse werknemers en Nederlandse vrouwen hen van prostitutiebezoek weerhielden. Ook was niet bekend of de combinatie tussen het relatief hoge loon van deze groep en huisvesting in sociaaleconomisch mindere buurten een toename in prostitutiebezoek tot gevolg had. Er was geen indicatie dat het gedrag van buitenlandse werknemers betreffende prostitutie verschilde van Nederlanders.¹¹⁹

¹¹⁶ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹¹⁷ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹¹⁸ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹¹⁹ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

De brochure draagt ‘de overbevolkte woongelegenheden, de afwezigheid van echtgenotes en de geconstateerde grotere openheid voor seksuele lustbeleving’ als argumenten aan waarom homoseksualiteit onder buitenlandse werknemers meer voor zou komen dan onder Nederlanders. Hoewel in Nederland een ‘geschatte 5% van de bevolking tot de homofielen gerekend kan worden’, kwam dit onder buitenlandse werknemers nog meer voor, vooral in de vorm van ‘nood-homoseksualiteit.’ Dit kwam volgens de brochure ook voor op schepen, in gevangenissen en bij experimenten met dieren waarbij mannen seks met elkaar hebben bij langdurige afwezigheid van vrouwen. Hoewel er geen sprake was van totale afwezigheid van vrouwen konden slechte huisvesting, het plaatselijk ontbreken van begeleiding en de mate van isolement buitenlandse werknemers tot deze ‘nood-homoseksualiteit’ drijven.¹²⁰ Hier wordt duidelijk onderscheid gemaakt tussen buitenlandse werknemers en Nederlanders waarbij de eerste groep meer risico loopt in deze ‘nood-homoseksualiteit’ te geraken vanwege hun maatschappelijke positie.

Als conclusie van de vergelijkingen tussen buitenlandse werknemers en Nederlanders op het gebied van criminaliteit, buitenechtelijke zwangerschappen, geslachtsziekten, prostitutiebezoek en homoseksualiteit stelt de brochure dat er weinig afwijkingen zijn. ‘De opvattingen die hierover in Nederland bestaan, blijken steeds weer ongegrond te zijn’, waarmee de commissie stelde dat de vermeende problematiek vooral op vooroordelen rust.¹²¹ De sociaaleconomische positie van een persoon bleek belangrijker te zijn dan zijn nationaliteit voor het risico op seksuele problematiek. De enige categorie waarin de commissie duidelijk onderscheid maakt tussen het gedrag van Nederlanders en buitenlandse mannen was homoseksualiteit, wat tevens verweten werd aan de maatschappelijke positie van deze groep. Ook valt op dat er de brochure in vergelijkingen tussen buitenlandse werknemers en Nederlanders niet over verschillende nationaliteiten of religies sprak zoals in de voorgaande delen van de brochure wel het geval was. Kennelijk werd de groep buitenlandse werknemers in Nederland als een homogene groep gezien waarbij onderscheid in afkomst minder van belang was.

2.8 Voorziene problemen

Voor hulpverleners die met ‘typische seksuele problematiek’ van buitenlandse werknemers te maken konden krijgen, beschreef de brochure de voorziene problemen. De commissie stelde dat het in de eerste plaats lastig was achter persoonlijke problematiek van een buitenlandse werknemers te komen, omdat zij hier minder open over waren dan Nederlanders. Toch was hulp noodzakelijk volgens de commissie. Zo waren in Nederland geen bordelen ‘en het lijkt erop dat de gesettelde prostituee deze warmbloedige mannen liever niet als hun cliënten hebben.’¹²² Met de term ‘warmbloedig’ maakt de

¹²⁰ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹²¹ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹²² Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

commissie onderscheid tussen buitenlandse werknemers en Nederlanders. *Othering* treedt hier daarom duidelijk op.

De commissie voorzag ook problemen in relaties tussen Nederlandse vrouwen en mediterrane mannen. Nederlandse vrouwen gedroegen zich vrijer richting mannen, ‘maar als ze zwanger worden willen zij trouwen [...] en trouwen lijkt wel leuk, maar terug in het land van herkomst kan dat grote moeilijkheden geven.’ Hiernaast konden verschillen in opvattingen over zelfstandigheid en emancipatie de buitenlandse werknemer ‘radeloos maken.’ De brochure gaat niet in op welke gevolgen dit precies kon hebben, maar duidelijk is dat een relatie tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse werknemers volgens de commissie voor problemen kon zorgen. Opvallend is dat hier niet wordt ingegaan op de houding van de buitenlandse werknemer richting de Nederlandse vrouw, maar juist andersom. In eerdere paragrafen van de brochure lag juist de nadruk op het verschil in houding van mannen uit de mediterrane ten opzichte van vrouwen. Ten slotte konden de strenge opvattingen van buitenlandse werknemers betreffende seksualiteit juist ‘tot onduidbare spanningen leiden.’¹²³ Hoe deze spanningen zich konden uiten laat de commissie in het midden.

Op het gebied van seksuele voorlichting zou het gebruik van condooms gestimuleerd moeten worden volgens de commissie. Ook hier wordt de vrijmoedigheid van Nederlandse vrouwen aangehaald: ‘die lang niet altijd voldoende voorzorgsmaatregelen treffen om zwangerschap die zij eigenlijk niet wensen te voorkomen.’ De taalbarrière en het aantal analfabeten vormde hierbij een uitdaging voor hulpverleners. Leren lezen en schrijven was wel belangrijk, maar moest niet in de weg staan van de terugkeer. Ook de commissie ging van de tijdelijkheid van deze migratie uit en Nederlands leren lezen en schrijven zou problemen bij de ‘heraanpassing’ in eigen land kunnen veroorzaken. Voorlichting in eigen taal had daarom de voorkeur, zo werd er al met brochures in het Turks en Spaans geëxperimenteerd. Hieruit komt een ambivalent beeld van de commissie naar voren: enerzijds wilde zij zo goed mogelijk hulp bieden aan buitenlandse werknemers, anderzijds wilde zij de terugkeer van deze groep niet in de weg staan.

2.9 Deelconclusie

Het ontstaan en de samenstelling van de commissie bevestigen dat zorg over de seksuele problematiek van buitenlandse werknemers maatschappijbreed werd gedeeld. Uit de analyse van de brochure komt een ambivalent beeld naar voren. De commissie was zich dus wel bewust van generalisaties in de brochure, maar droeg tegelijkertijd ook bij aan de vooroordelen door in generaliserende termen te schrijven. In deze generalisaties treedt ambivalentie op: nu eens spreekt de brochure over de mediterrane wereld, dan weer maakt het op regionaal niveau onderscheid zoals tussen noord en zuid Italië. De categorieën voorechtelijk- en buitenechtelijk geslachtsverkeer worden op nationaal en regionaal niveau onderscheiden. Problematiek van seksuele voorlichting wordt zowel per land als per

¹²³ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

religie onderscheiden, net als geboorteregeling. Binnen het thema seksualiteit binnen het huwelijk trekt de commissie uitsluitend een grens tussen de christelijke en islamitische religie. Bij buitenechtelijke zwangerschap en homoseksualiteit wordt de seksuele problematiek voor alle landen gegeneraliseerd.

De commissie stelt een grens tussen ‘wij’ als Nederland en ‘zij’ als landen van herkomst van buitenlandse werknemers door te wijzen op moderniteit in Nederland. De aanwezigheid van gastarbeiders wordt als onderdeel van een moderne economie gezien waarin deze ‘nieuwe’ vorm van migratie een belangrijk onderdeel is. Daarbij differentieert de brochure agrarische en industriële maatschappijen waarbij agrarische maatschappijen als ‘traditionele situatie’ wordt gelabeld. De commissie koppelt de factor religie hieraan door te stellen dat hoe noordelijker een gebied ligt, hoe sterker de invloed van het christendom en industrialisatie wordt. Op het gebied van de dubbele moraal positioneert de commissie Nederland als gidsland dat vooroploopt in de gelijkheid tussen man en vrouw. Ook dit is een voorbeeld van ambivalentie: verderop in de brochure nuanceert de commissie dit door te stellen dat de dubbele moraal in Nederland ook veel aanhangers heeft.

Voorechtelijk geslachtsverkeer en buitenechtelijke zwangerschap worden door de brochure ook als categorieën van seksuele problematiek van buitenlandse werknemers gelabeld. Gender lijkt de belangrijkste factor in het wel of niet tolereren van voorechtelijk geslachtsverkeer, bovendien worden normen hierover op regionaal niveau onderscheiden. Ook wordt de hoge waardering van maagdelijkheid aan traditionele maatschappijen gekoppeld en stelt de brochure dat andere kwaliteiten van vrouwen belangrijker worden naarmate een gebied verder industrialiseert. Binnen dit thema wordt consequent over jongens en meisjes gesproken. Binnen het thema buitenechtelijke zwangerschap wordt juist niet per regio onderscheid gemaakt maar over de hele mediterrane wereld gesproken. Hier positioneert de commissie Nederland als gidsland. Ze stelden dat ongehuwde moeders in mediterrane landen in moeilijkheden zouden raken, omdat gedwongen huwelijken daar geen optie waren. In Nederland werd een gedwongen huwelijk juist als oplossing gezien om buitenechtelijke geboorten te voorkomen.

3. Patronen van verschil en gelijkheid

Dit hoofdstuk identificeert patronen in de associatie van buitenlandse werknemers en seksuele problematiek. Hiervoor wordt naast de brochure ook gebruik gemaakt van aanvullend materiaal uit het archief van NVSH, FIOM en de publicaties van Sjef Theunis en R. Swelheim-de Boer. Welke patronen en trends zijn er te ontdekken in de seksuele problematiek die met buitenlandse werknemers werd geassocieerd? Wat zijn de achterliggende oorzaken van de beschreven problematiek en wat waren maatschappelijke en institutionele reacties hierop?

3.1 Relaties tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse werknemers

Relaties tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse werknemers werden geproblematiseerd: de brochure wijst herhaaldelijk op de sterke culturele verschillen en gewaarschuwd voor de gevolgen van een zwangerschap of huwelijk met een buitenlandse werknemer.¹²⁴ Hondius stelde in haar onderzoek naar de werkgroep Huwelijk en Gezin dat deze een paternalistische en negatieve houding tegen gemengde relaties had en dat het officiële doel het voorkomen van gemengde huwelijken was.¹²⁵ Het voert te ver om hetzelfde over de commissie te stellen, al hebben opmerkingen over gemengde relaties wel een waarschuwende toon.

De bezorgdheid over relaties tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse werknemers blijkt ook uit het boek *Gastarbeiders – Lastarbeiders* uit 1968. Sjef Theunis, socioloog en auteur van het boek was door zijn persoonlijke contacten met buitenlandse werknemers ‘bijzonder goed op de hoogte van hun problematiek.’ Een van de problemen stipt Theunis in de eerste zin van hoofdstuk één aan: ‘Wat vind je ervan wanneer je oudste zus thuiskomt met de mededeling, dat ze met een Turkse gastarbeider wil trouwen?’ De negatieve reactie op deze vraag toonde volgens Theunis de discriminerende houding van Nederlanders ten aanzien van gastarbeiders aan.¹²⁶

Het boek eindigt met de bijlage *Huwelijksopvattingen en religieuze achtergronden met betrekking tot huwelijk, seksualiteit en de plaats van de vrouw*. Deze bijlage was bedoeld voor: ‘Met name Nederlandse meisjes die een huwelijk met een gastarbeider willen sluiten, maar ook voor hun familie en hun raadgevers en tenslotte voor allen die de eigen leefwereld van de gastarbeiders beter willen leren kennen.’¹²⁷ Naast dat gemengde relaties in dit boek als eerste voorbeeld van discriminatie worden genoemd, is het onderwerp van de bijlage opnieuw een bevestiging van de ervaren noodzaak van het voorlichten van Nederlanders over huwelijksopvattingen van buitenlandse werknemers.

¹²⁴ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹²⁵ Hondius, *Gemengde huwelijken*, 159.

¹²⁶ Theunis, *Gastarbeiders – Lastarbeiders*, 9.

¹²⁷ Ibidem, 77.

In de bijlage is een duidelijk onderscheid te herkennen in Turkse, Marokkaanse, en andere buitenlandse werknemers. De bijlage wijdt een paragraaf aan huwelijken met Grieken, Spanjaarden en Italianen. De overige zes pagina's beschrijven de gebieden 'waar in het familieleven nog zeer streng de moslimgebruiken onderhouden worden.' Hierin wordt, net als in de brochure, gewezen op de ondergeschikte positie van de vrouw, het recht op scheiden dat voorbehouden was aan de man en het toestaan van polygamie door de koran. Volgens Theunis was voor 'meer ontwikkelde islamieten de kloof makkelijker te overbruggen.'¹²⁸ Hier komt, net als in de brochure, de voorstelling van islamitische gastarbeiders als onderontwikkeld en achterlijk terug.

3.2 Huwelijksvoorlichting

De bijlage uit *Gastarbeiders – Lastarbeiders* is een vorm van huwelijksvoorlichting. Nederlandse vrouwen werden gewaarschuwd voor wat hen te wachten stond wanneer zij trouwden met een buitenlandse werknemer. Huwelijksvoorlichting is een vorm van machtsuitoefening waar het vormen van een nationale identiteit samenkomt met seks, gender en relatievorming.¹²⁹ Deze voorlichting werd niet alleen gegeven in het boek van Theunis en door de werkgroep Huwelijk en Gezin, maar ook door de Burgerlijke Stand Amsterdam. Vanaf 1965 krijgen vrouwen 'die in het huwelijk gaan treden met een Mohammedaan' een folder 'ter lezing aangeboden' van de Burgerlijke Stand om hen te informeren over de vermeende gevolgen van dit huwelijk.¹³⁰ Aan de ander kant van het land, in Zuid-Limburg, zijn ze benieuwd naar de inhoud van dit formulier. Al was dit 'alleen uit behoefte aan informatie' en zou de chef van het Bureau Burgerlijke Stand: 'niet graag zien, dat de gemeenten in Zuid-Limburg eveneens met dit stencil zouden gaan werken.'¹³¹

De folder bevat informatie over het huwelijks- en familierecht dat in islamitische landen gold. Net als in de brochure en het boek van Theunis zijn de man als hoofd van het gezin, het eenzijdige recht op scheiding van de man en het toestaan van polygamie door de koran de belangrijkste punten. Als derde waarschuwt de folder de Nederlandse vrouw dat de islamitische man zijn vrouw elk contact met de buitenwereld mocht verbieden en dat de man alle zeggenschap over de kinderen had. Om de bruid een betere positie in het huwelijk te geven adviseerde de Burgerlijke Stand haar een huwelijksverdrag bij de notaris op te laten stellen waarin zij bijvoorbeeld het recht op scheiden kon laten vastleggen.¹³²

Uit Hondius' onderzoek is niet gebleken of de aanstaande bruid zich hierdoor heeft laten beïnvloeden.¹³³ P. Bakker, directeur van het Bevolkingsbureau Amsterdam reageerde in de Volkskrant dat hij 'wel eens' hoort dat de bruid na het lezen van de folder van het huwelijk afziet, 'maar meestal

¹²⁸ Theunis, *Gastarbeiders – Lastarbeiders*, 78-82

¹²⁹ Geertje Mak, *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000) 103.

¹³⁰ Hondius, *Gemengde Huwelijken*, 162.

¹³¹ FIOM hoofdkantoor, Den Bosch (ongeïnvastgesteld).

¹³² Ibidem.

¹³³ Hondius, *Gemengde Huwelijken*, 163.

loopt dat zo'n vaart niet. In de meeste gevallen wordt al vlug een kind verwacht.' In het artikel van 13 januari 1966 met de kop 'Aladdins bruidje krijgt een stencil', ging de Volkskrant in op het verspreiden van de folder door de Burgerlijke Stand Amsterdam. De noodzaak om vrouwen te informeren over islamitische huwelijkswetgeving kwam vanuit eerdere ervaringen van vrouwen met Indonesiërs die 'vaak narigheid' veroorzaakten. Volgens het artikel kwam een huwelijk tussen een Nederlandse vrouw en een islamitische man in Amsterdam gemiddeld eenmaal in de week voor. Bakker ging in het artikel ook in op de boze reactie van de Nederlands-Turkse vereniging. Zij vonden het discriminerend en wezen erop dat 'veelwijverij' bij wet verboden was. 'Formeel hebben ze gelijk met die verontwaardiging [...] maar ik ben liever voorzichtig', aldus Bakker. Hij was er 'nog niet zo zeker van of die wetten in Turkije al zo goed functioneren.'¹³⁴

Er was ook vraag naar informatie over huwelijken tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse werknemers van andere nationaliteiten. Dit blijkt uit de vraag van de Commissie voor Contact en Overleg inzake Bijstand aan Buitenlandse Werknemers (CCOBBW) aan 'zielzorgers, maatschappelijk werkers en anderen die ten behoeve van buitenlandse werknemers' werkzaam waren. De CCOBBW stelde dat er steeds meer buitenlandse werknemers in Nederland waren, waardoor er vragen ontstonden op verschillende gebieden. Vooral over de 'verhouding van de buitenlandse mannen tot de Nederlandse meisjes' meende de commissie dat er meer voorlichtingsmateriaal zou moeten zijn. 'Een Nederlands meisje zal zich bijvoorbeeld niet realiseren dat haar huwelijk dat in Nederland burgerlijk zal worden voltrokken met een man van Griekse nationaliteit, in Griekenland niet geldig is omdat dat slechts de kerkelijke huwelijksluiting wordt erkend.' Dit gold ook in Spanje en het was volgens de commissie van belang Nederlandse vrouwen hierover voor te lichten.¹³⁵

Deze vorm van huwelijksvoorlichting maakte duidelijk wat het verschil tussen een huwelijk in Nederland met een Nederlander, en een huwelijk met een buitenlander was. Hierbinnen maken de verschillende bronnen ook onderling onderscheid tussen buitenlandse werknemers door meer aandacht te besteden aan de gevolgen voor een Nederlandse vrouw met een Marokkaanse of Turkse man. Hiermee construeert de huwelijksvoorlichting de norm van een huwelijk en presenteert het huwelijk met een buitenlander als problematisch en anders. In de intieme sfeer van huwelijk, familie en seksualiteit kunnen staatsactoren door dit soort beleid grenzen trekken tussen wie 'wij' zijn en wie 'zij' zijn.¹³⁶

3.3 Religie

Wat zowel in de brochure als in huwelijksvoorlichting terugkomt is de nadruk op religie. De buitenlandse werknemer was al vreemd, de islamitische buitenlandse werknemer nog vreemder. Hierbij ligt steeds de nadruk het paternalisme, het recht op scheiden dat was voorbehouden aan de

¹³⁴ 'Aladdins bruidje krijgt stencil', *de Volkskrant* (13 januari 1966).

¹³⁵ FIOM hoofdkantoor, Den Bosch (ongeinventariseerd).

¹³⁶ Bonjour & de Hart, 'A proper wife', 68-72.

man en polygamie. De interesse van westerse maatschappijen in polygamie is een vorm van oriëntalisme en het stereotyperen van islamitische culturen. Het hebben van meerdere echtgenoten nam sinds 1880 sterk af en was daarna zeer zeldzaam.¹³⁷ Dat polygamie constant in voorlichtingsmateriaal als risico van een huwelijk met een islamitische man werd genoemd toont ook hoe sterk de Nederlandse norm van een monogaam huwelijk was.

Verschillen tussen normen rondom huwelijk en seksualiteit tussen Nederland en niet-islamitische mediterrane landen kwamen in de brochure nauwelijks voor. Toch werd ook hierover informatie gemaakt en verspreid door verschillende welzijnsinstanties. Op 23 januari 1967 ontving de CCOBBW een uitgebreid rapport over huwelijksrecht in het katholieke Spanje. Dit document bevat opsommingen van benodigde documenten bij huwelijken van verschillende samenstellingen waarbij steeds onderscheid wordt gemaakt tussen het kerkelijke en het burgerlijke huwelijk. De samenstellingen verschillen van twee Rooms-Katholieke Spanjaarden in Nederland, huwelijken waarbij ofwel de Spanjaard of de Nederlandse Rooms-Katholieke was en een huwelijk tussen een Spaanse Rooms-Katholieke vrouw en een Nederlands Rooms-Katholieke man.¹³⁸ Wat opvalt is de feitelijkheid van het rapport. Het bevat geen noties over culturele verschillen tussen Nederland en Spanje of suggesties aan de aanstaanden zoals wel in de huwelijksvoorlichting tussen islamitische en niet-islamitische echtgenoten voorkwam.

3.4 De pot verwijt de ketel

Waarschuwingen voor Nederlandse vrouwen die het huwelijksbootje instappen met een islamitische man benadrukten vaak de ondergeschiktheid van vrouwen in deze cultuur. Echter gingen opvattingen en wetgeving van het huwelijk tussen een Nederlandse man en vrouw in de jaren zestig ook niet uit van gelijkheid. Officieel waren vrouwen volgens de Nederlandse wet vanaf 1957 handelingsbekwaam waardoor toestemming van een echtgenoot niet langer nodig was om een bankrekening te openen of op reis te gaan. Tot 1964 verloor de Nederlandse vrouw haar Nederlandse nationaliteit wanneer zij een buitenlander huwde en de vrouw kon haar nationaliteit pas vanaf 1985 doorgeven aan haar kinderen.¹³⁹

De brochure betiteld de ongelijkheid tussen man en vrouw in de context van seksuele problematiek als dubbele moraal. De officiële norm week hierbij af van de werkelijkheid: ‘met name omdat de man van de norm mag afwijken en de vrouw niet.’ De brochure benadrukt dat deze dubbele moraal net als in mediterrane landen, ook in Nederland aanwezig was. Als dubbele moraal in Nederland betreffende voorechtelijk geslachtsverkeer gold dat seks voor het huwelijk geaccepteerd werd voor het huwelijk mits er een wens was met elkaar te trouwen. Dit werd van mannen meer

¹³⁷ Reina Lewis, ‘The Harem: Gendering Orientalism’ in: Geoffrey P. Nash, *Orientalism and Literature* (Cambridge 2019) 166-184, aldaar 178.

¹³⁸ FIOM hoofdkantoor, Den Bosch (ongeïnvesterd).

¹³⁹ De Hart, ‘Protecting Girls’, 94.

geaccepteerd dan van vrouwen, al werd er ook op mannen druk uitgeoefend om te trouwen met de vrouw die hij had bezwangerd. Dat veel mannen gehoor gaven aan deze druk blijkt uit cijfers uit 1966. Er was een relatief laag aantal ongehuwde moeders in Nederland (2 procent van alle zwangerschappen), tegenover een hoog aantal huwelijken (15 procent van alle huwelijken) waarbij het eerste kind binnen zeven maanden ter wereld komt.¹⁴⁰

In wetsbepalingen over gemengde huwelijken bestond er ook sekseonderscheid tussen buitenlandse mannen en vrouwen. Wanneer een buitenlandse vrouw met een Nederlandse man trouwde kreeg zij volgens de Vreemdelingenwet van 1965 na een jaar huwelijk een verblijfsvergunning voor onbepaalde tijd. Deze werd ingetrokken bij verbreking van de relatie, echtscheiding of het overlijden van de Nederlandse partner. Buitenlandse echtgenoten van een Nederlandse vrouw kwamen echter alleen in aanmerking voor de vergunning tot verblijf bij echtgenote. Hiervoor moet de Nederlandse vrouw beschikken over voldoende inkomen om beiden te onderhouden en Justitie kon de vergunning weigeren op gronden aan het algemeen belang ontleend. Zowel bij de behandeling van het wetsvoorstel als bij de evaluatie van de wet in 1969 ontstaat geen discussie over deze ambivalente houding ten opzichte van buitenlandse mannen en vrouwen.¹⁴¹

Uit deze voorbeelden blijkt dat de Nederlandse wet- en regelgeving duidelijk onderscheid maakte tussen man en vrouw. Het gedachtengoed dat tot 1985 ten grondslag lag aan de Rijkswet op het Nederlanderschap was de bescherming van de eenheid van het gezin met de man als hoofd van het gezin. Deze eenheid van het gezin wordt wel door de Nederlandse wet gewaarborgd wanneer het om een Nederlandse man en een buitenlandse vrouw gaat, andersom niet. De Nederlandse vrouw moet rekening houden met het scenario dat haar man geen verblijfsvergunning krijgt en er wordt vanuit gegaan dat zij haar man zal volgen.¹⁴² Kennelijk werd minder zwaar getild aan de sekseongelijkheid in een Nederlands huwelijk dan in een huwelijk met een buitenlander.

3.5 Klasse

De zorgen over etniciteit, religie en gender kruisen de zorg van de vermenging van klasse. Een verklaring voor het aangaan van een relatie met een buitenlander was dan ook de lagere klasse, laagopgeleide niveau en 'ongewilde' positie van de Nederlandse vrouw. De redenering van de werkgroep was dat Nederlandse mannen hen niet als huwelijkskandidaat zagen en zij daarom uitweken naar buitenlandse mannen.¹⁴³ In literatuur komt het beeld naar voren dat meisjes uit lagere milieus (seksuele) relaties met buitenlandse werknemers aangingen. Buurten waar buitenlandse werknemers terecht kwamen waren vaak wijken waar ook Nederlanders met een mindere

¹⁴⁰ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁴¹ Betty de Hart, *Onbezonnen vrouwen*, 101-102.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Betty de Hart, 'Protecting Girls', 94.

sociaaleconomische positie woonden. Seksuele losbandigheid werd met armoede, onmaatschappelijkheid, prostitutie en alcoholisme geassocieerd.¹⁴⁴

Strengere normen rondom zedelijkheid golden voor Nederlandse vrouwen minder dan voor in Italiaanse en Spaanse vrouwen. Daar was het niet geaccepteerd om als getrouwde vrouw in het openbaar met een andere man te praten. In rapporten over het bekende opstootje in Oldenzaal wordt gewaarschuwd dat Italianen en Spanjaarden niet gewend zijn aan de 'vrijmoedigheid' van Nederlandse vrouwen.¹⁴⁵ Deze houding van Nederlandse vrouwen wordt ook aangestipt door de brochure. Volgens de brochure tonen Nederlandse vrouwen 'minder geremdheid' dan buitenlandse werknemers van vrouwen in hun thuisland gewend zijn. Volgens de commissie behoren buitenlandse werknemers wel tot de 'onderste sociale lagen' vanwege een gebrek aan goede opleiding, het soort arbeid dat zij verrichten en hun inkomen. De klassieke dubbele moraal, waarbij andere normen en waarden voor vrouwen en voor mannen gelden, is in deze lagere sociale klassen het meest voorkomend.¹⁴⁶

3.6 Gezinshereniging

Volgens de commissie was gezinshereniging een oplossing voor de seksuele problematiek van de buitenlandse werknemer. Als gezin samenzijn zou zorgen voor goede 'geestelijke hygiëne' en kon daarmee seksuele problematiek voorkomen. Bij voorkeur voegde de echtgenote van de buitenlandse man zich na een paar maanden in plaats van een of twee jaar bij haar man. Hoe langer de scheiding duurt, hoe groter ook het risico op eventuele spanningen binnen het huwelijk was wanneer het stel na lange tijd weer samenleefde. Verderop in de brochure stelt de commissie zelfs dat 'soms jarenlange afwezigheid van de thuisgebleven echtgenote tot ondukbare spanningen leiden.' Daartegenover stelt de commissie dat werk zoeken in het buitenland ook een aanleiding zou kunnen zijn om de gezinssituatie te ontvluchten. In dat geval zou gezinshereniging 'niet vanzelfsprekend positief' uitpakken.¹⁴⁷

De thema's seksuele problematiek en gezinshereniging werden ook met elkaar in verband gebracht vanwege de problematiek rond huisvesting van buitenlandse werknemers. Ze leefden vaak zo goedkoop mogelijk om zo veel mogelijk salaris over te houden. Hoe meer huisgenoten om de huur mee te delen, hoe lager de huur voor alle bewoners. Daarom deelden veel buitenlandse gastarbeiders kleine huizen en kamers. Zo ontstond het vermoeden dat de afwezigheid van het gezin in combinatie met de overbevolkte huizen de buitenlandse werknemer tot homoseksualiteit zou brengen. Het 'homoseksueel verkeer' van buitenlandse werknemers was 'bij voorkeur uit nood ontstaan.' De term 'nood-homoseksualiteit' veronderstelt dat het niet zou gebeuren bij aanwezigheid van vrouwen en

¹⁴⁴ Lucassen & Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 157; Mak, *Sporen van verplaatsing*, 148.

¹⁴⁵ Mak, *Sporen van verplaatsing*, 145.

¹⁴⁶ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁴⁷ Ibidem.

komt volgens de brochure ook voor op schepen, in gevangenissen en bij experimenten met dieren. Toch was er in Nederland geen sprake van afwezigheid van vrouwen en erkent de brochure dat in Nederland 5 procent van de bevolking ‘tot de homofielen gerekend kan worden.’¹⁴⁸

De brochure sluit af met een brief aan de regering waarin ze de overheid op de belangrijkste uitkomsten van hun onderzoek wijzen. Het eerste en volgens de commissie ook grootste probleem waar de overheid iets aan moest veranderen was het feit dat gezinnen pas na een of twee jaar naar Nederland mogen komen. Dit zorgde voor een ‘toch wel zeer ongewenste situatie’ waardoor de commissie de regering adviseerde ‘de vreemdelingenwet zodanig te wijzigen dat gezinshereniging [...] na bijvoorbeeld 3 maanden mogelijk wordt.’¹⁴⁹

Wanneer vanaf 1975 de gezinshereniging op gang komt, treedt de ambivalente positie van Nederlands beleid opnieuw op. Gezinshereniging in de vorm van de buitenlandse vrouw die zich in Nederland bij haar buitenlandse man voegt was de norm. Er werd zelfs verwacht dat deze vrouwen een sleutelrol kunnen vervullen in de integratie van deze groep. Wanneer buitenlandse mannen zich bij hun Nederlandse vrouw voegen werd dit ‘omgekeerde gezinshereniging’ genoemd en als ongewenst beschouwd. De overheid zag deze migratie als ‘verborgen arbeidsmigratie’. Relaties tussen Nederlandse vrouwen en buitenlandse mannen werden vanaf halverwege de jaren zeventig niet langer als seksuele- of gezinsproblematiek gezien maar als schijnhuwelijken met puur economisch motief en een aanleiding voor restrictief vreemdelingenbeleid.¹⁵⁰

3.7 Positie van de man bij ongehuwd moederschap

FIOM directeur Deibel levert op 19 november 1969 cijfermateriaal aan van buitenechtelijke zwangerschappen in Nederland. Dit zijn de cijfers van de door FIOM begeleidde zwangerschappen van ongehuwde vrouwen in het jaar 1968 terwijl in de brochure de minder recente cijfers uit 1966 zijn verwerkt. Van alle zwangerschappen heeft FIOM informatie over 2520 verwekkers uit 1968. De ruime meerderheid, 1633 oftewel 64 procent, heeft de Nederlandse nationaliteit. De groep die volgt was met 321 gevallen een stuk kleiner en van Surinaams of Antilliaanse afkomst. De ‘andere buitenlanders’ waren goed voor 249 zwangerschappen bekend bij de FIOM. Hierbij moet gedacht worden aan vakantieliefdes, zeelieden en toeristen. De categorie buitenlandse tijdelijke werknemer heeft een aandeel van 5 procent met 128 zwangerschappen van ongehuwde moeders en in 189 gevallen was de nationaliteit onbekend.¹⁵¹

Binnen de categorie nationaliteit onbekend zouden nog zwangerschappen van buitenlandse werknemers kunnen vallen. Misschien omdat de vrouw niet wist van wie zij in verwachting was of omdat zij dit vanuit schaamte of angst niet wilde vertellen. Zelfs wanneer alle vrouwen die hadden

¹⁴⁸ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Betty de Hart, *Onbezonnen vrouwen*, 104.

¹⁵¹ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 417.

opgegeven dat de nationaliteit van de verwekker onbekend was, logen en het eigenlijk buitenlandse werknemers waren, zou deze groep niet groter zijn dan de groep van Surinaamse of Antilliaanse afkomst. Bovendien stelde de brochure dat er wellicht vrouwen zijn die bewust zeggen dat de zwangerschap door een buitenlander is verwekt om de aandacht af te leiden van de schande van de buitenechtelijke zwangerschap.¹⁵²

Ondanks dat de cijfers het tegendeel bewezen waren buitenechtelijke zwangerschappen van buitenlandse werknemers een onderwerp waar door verschillende instanties onderzoek naar werd gedaan. Waar de man in publicaties over dit onderwerp vaak buiten beschouwing werd gelaten, werd in *Ongehuwd Moederschap* een volledig hoofdstuk over de ‘verwekker’ geschreven. Swelheim-De Boer stelde dat biologisch gezien duidelijk was dat hij ook een aandeel in de zwangerschap had, maar verder een ‘potentiële, maar hoogst waarschijnlijk onbetrouwbare financiële hulpbron’ was.¹⁵³ Ook kwam het voor dat de buitenlandse verwekker ‘reeds voor de geboorte van het kind naar elders – meestal het buitenland – vertrokken was.’¹⁵⁴

Volgens *Ongehuwd moederschap* stonden niet alle verwekkers negatief tegenover de zwangerschap. De zwangerschap kon ook gezien worden als een teken van zijn mannelijkheid en daarmee zijn populariteit vergroten bij andere vrouwen. Het boek geeft zelfs een voorbeeld van een man die een buitenechtelijk kind uit een affaire kreeg en van plan was dit kind aan zijn wettige vrouw aan te bieden: ‘De baby is als het ware voor hem het zichtbare bewijs van zijn manzijn.’¹⁵⁵ Een andere reden voor een positieve houding tegenover een ongehuwde moeder houdt geen verband met mannelijke, maar juist met vrouwelijke vruchtbaarheid. In de brochure *Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers* wijzen zij op Spanje. Daar waren gebieden waar de ongehuwde moeder aanzien genoot vanwege de zwangerschap. Dit was bewijs van haar vruchtbaarheid wat haar een ‘echte’ vrouw maakte.¹⁵⁶ Een verklaring voor deze zienswijze geeft de brochure niet.

Het hoofdstuk wijdt ook uit over buitenlandse verwekkers van buitenechtelijke kinderen. Volgens Swelheim-De Boer kon de seksuele daad voor buitenlandse mannen een uiting van vijandigheid in plaats van genegenheid zijn waarbij hij de vrouw bewust schade wilde toedoen. Ze stelt dat bij ‘bepaalde kleurlingen’ dit motief om geslachtsgemeenschap te hebben voorkomt: ‘Soms streven zij er zelfs bewust naar het (blanke) meisje zwanger te maken en hoort men hen expliciet te formuleren dat zij zich op deze wijze wreken voor de minachting die de blanken voor hen koesteren.’¹⁵⁷ In het verslag van de bijeenkomst van de commissie op 1 september 1969 kwam dit

¹⁵² Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁵³ Swelheim-de Boer, *Ongehuwd moederschap*, 71.

¹⁵⁴ FIOM, Den Bosch (ongeinventariseerd).

¹⁵⁵ Ibidem, 73.

¹⁵⁶ Atria, Amsterdam, collectie IAV, Archief FIOM, inv. nr. 416.

¹⁵⁷ Ibidem.

wraakmotief nogmaals ter sprake. In de Verenigde Staten kwam ‘in de seksuele verhoudingen tussen blanken en zwarten een element van genoegdoening, wraak voor de situatie’ voor.¹⁵⁸

Zowel de aandacht voor buitenlandse als voor Nederlandse verwekkers van buitenechtelijke zwangerschappen nam eind jaren zestig toe. Dit werd gedreven door toename in professionaliteit van hulpverlening en toenemende interesse in vermeende psychologische oorzaken van buitenechtelijke zwangerschappen. Onderzoek naar ‘de psychische mechanismen die een man tot een ongehuwd vaderschap drijven’ verliep in de jaren zestig moeizaam omdat veel ongehuwde moeders de verwekker niet op de hoogte stelden van de zwangerschap of instanties niet wil vertellen wie het is.¹⁵⁹ Uit onderzoek van de NVSH naar de ‘persoonlijkheidsstructuur’ van de verwekkers was tot dan toe gebleken dat ‘de verwekker vrijwel altijd een tegenhanger vormt van de neurotische persoonlijkheid der ongehuwde moeder.’¹⁶⁰ Voorbeelden in het hoofdstuk beschrijven de ongehuwde moeder herhaaldelijk als neurotisch. Hieruit blijkt dat de oorzaak voor ongehuwd moederschap nog in psychische stoornissen gezocht werd.

3.8 Omvang van de problematiek

Praktische hulpverlening was ondergebracht in de Nederlandse Stichting Consultatiebureaus voor Huwelijks- en Geslachtsleven, gelieerd aan de NVSH. Hier werden spreekuren gehouden over bijvoorbeeld geboorteregeling en huwelijksmoeilijkheden.¹⁶¹ Op 29 januari 1968 stelt N.C. van Zelst, directeur van de Stichting, per brief een vraag aan de artsen en beheersters van consultatiebureaus. In zijn brief stelt van Zelst dat de bureaus steeds vaker door gastarbeiders worden bezocht. Om deze nieuwe groep cliënten zo goed mogelijk te helpen wil de stichting meer inzicht krijgen in hoe veel en vaak buitenlandse werknemers de consultatiebureaus bezoeken en wat de reden voor hun bezoek is.¹⁶²

Het bureau in Drachten gaf aan ‘nog geen van deze mensen te hebben ontvangen’, en vanuit Zwolle kwam de brief retour met een krabbel links onderin die luidt: ‘Zwolle, nog niet beleefd!’ De artsen en beheersters van de bureaus in Amersfoort, Delft, Den Haag en Leeuwarden gaven aan enkele of een paar buitenlandse bezoekers te hebben gehad. Ook in Eindhoven was het aantal buitenlandse bezoekers ‘zeer gering’, al stelt de leidster dat het bureau wel door de vrouwen van gastarbeiders wordt bezocht.¹⁶³

Ook het consultatiebureau IJmond te Beverwijk schreef slechts een buitenlandse bezoekerster te hebben gehad, een Italiaanse op het spreekuur voor anticonceptie. Dat het consultatiebureau in de IJmond weinig buitenlandse bezoekers had is opvallend, gezien de Hoogovens in IJmuiden veel

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Swelheim-de Boer, *Ongehuwd moederschap*, 74.

¹⁶⁰ Ibidem, 72.

¹⁶¹ Inleiding Geschiedenis, <https://www.nvsh.nl/over-de-nvsh/geschiedenis-nvsh/geschiedenis/> (geraadpleegd 1 mei 2024).

¹⁶² IISG, Amsterdam, Archief NVSH, inv. nr. 1389.

¹⁶³ Ibidem.

buitenlandse werknemers in dienst had. Het bureau in Enschede, ook een stad waar veel gastarbeiders werkzaam waren in de textielindustrie, was bezocht door tien Italianen, zes Turken en acht Duitsers waarbij de aard van het bezoek steeds het uitgeven van of informeren over anticonceptiemiddelen was.¹⁶⁴

In Rotterdam kregen ze vooral bezoek van Spanjaarden, volgens de beheerster kwam dit ‘omdat deze arbeiders het meest door hun vrouwen vergezeld zijn. Italianen en Turken hebben dikwijls een Nederlandse partner.’ De bezoeken gingen namelijk vooral over de pil, ‘want middelen als condooms worden door de Nederlandse collega’s meegebracht.’¹⁶⁵ Wanneer buitenlandse werknemers toegang hadden tot anticonceptie via Nederlandse partners of collega’s was er geen reden om zelf naar het spreekuur van het consultatiebureau te gaan. Dit kan ook een verklaring zijn voor het geringe aantal buitenlandse bezoekers van het bureau IJmond.

De heer Boissevain, arts van het consultatiebureau te Arnhem, schreef een handgeschreven brief aan de heer Van Zelst. Hierin gaf hij aan zelden of nooit buitenlanders te zien op het bureau, al verbleven er wel Italianen, Spanjaarden en Turken in de omgeving. Hoewel Boissevain aangeeft dat de brief berust op indrukken, zette hij wel zijn algemene indruk van de seksuele problematiek per nationaliteit op papier. Spanjaarden ‘zie je wel eens met angst voor geslachtsziekten, zij gaan waarschijnlijk meestal naar “echte” prostituees.’ Italianen moesten vaak gedwongen met Nederlandse meisjes trouwen want ‘waarschijnlijk “scharrelen” ze meer en steeds vaker. Ook Turken trouwen met Nederlandse vrouwen ‘waarbij de niet-monogame instelling problemen biedt.’ Hierdoor zijn relatief veel ongehuwde moeders onder Nederlandse vrouwen ‘ten gevolge van contact met Turken.’¹⁶⁶

3.9 Deelconclusie

¹⁶⁴ IISG, Amsterdam, Archief NVSH, inv. nr. 1389.

¹⁶⁵ Ibidem.

¹⁶⁶ Ibidem.

Conclusie

Dit onderzoek analyseerde hoe seksuele problematiek in de jaren 1967-1970 in verband werden gebracht met buitenlandse werknemers. Bovendien zocht dit onderzoek een verklaring voor dit gemaakte verband aan de hand van de omvangrijke brochure van de Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers. Dit hoofdstuk geeft antwoord op de onderzoeksvragen, welke implicaties deze antwoorden meebrengen en licht toe hoe deze onderzoeksuitkomst zich verhoudt tot andere onderzoek. Hoe werd seksuele problematiek in de jaren 1964-1970 in verband gebracht met buitenlandse werknemers en hoe kunnen we dit verklaren?

Uit de literatuur bleek hoe economische motieven, sociale normen en migratiebeleid elkaar beïnvloedden en normen en waarden van seksualiteit in Nederland bepaalden. De analyse van de brochure toonde vervolgens welke seksuele problematiek in verband werd gebracht met buitenlandse werknemers door de commissie. Uit de omschrijvingen van de commissie in de brochure komt een ambivalente houding tegenover de seksuele problematiek van buitenlandse werknemers naar voren. Ook de werken van Theunis en Swelheim-De Boer tonen deze ambivalente houding tegenover de seksuele problematiek van buitenlandse werknemers.

De intersectionaliteit van dit onderzoek blijkt duidelijk uit de verschillende factoren die naar voren komen uit de analyse van de brochure. Nationaliteit, gender, religie, seksualiteit en leeftijd spelen allen een rol in het bepalen van normen en waarden van seksualiteit. Uit de noties over deze factoren weerklinkt de zorg voor de vermenging van klasse. Klasse is steeds een bepalende factor in de verhouding van individuen tot seksuele problematiek. Daarnaast wordt duidelijk dat de commissie Nederland als gidsland ziet: Nederland liep voorop in een moderne houding tegenover seksualiteit en is hiermee een gids voor landen die zich nog in traditionelere stadia bevinden. De mening van de commissie ten opzichte van de factoren van seksuele problematiek van buitenlandse problematiek is inconsequent. Door deze ambivalente houding van de commissie tegenover deze factoren is het lastig een uitspraak te doen over wanneer ze elkaar versterken en afzwakken.

De ambivalente houding blijkt onder andere uit de houding van de commissie tegenover nationaliteit. Waar de ene keer nationaliteit specifiek wordt genoemd, spreekt de commissie daarna weer over het hele mediterrane gebied. Hierbij valt in het bijzonder op dat in het hoofdstuk in de brochure over seksuele problematiek in mediterrane landen, vaak wel een onderscheid per land werd gemaakt. In het hoofdstuk over de seksuele problematiek in Nederland, worden buitenlandse werknemers als een groep besproken zonder onderscheid te maken op basis van nationaliteit.

De groep waarbij nationaliteit nadrukkelijk wel wordt genoemd is bij Marokkanen en Turken. Marokkaanse of Turkse werknemers worden in verband gebracht met bepaalde normen en waarden rondom seksualiteit evenals bepaalde seksuele problematiek. Uit de brochure blijkt dat de commissie verwacht dat de toename in Marokkanen en Turken in Nederland voor een stijging in criminaliteit onder buitenlandse werknemers zal zorgen. Ook speelt de toename van buitenlandse werknemers uit deze landen een rol in de waardering van de brochure: in de correspondentie wordt de toename van deze groep meermaals genoemd als reden voor de achterhaaldheid van de brochure.

Een onderscheid wat in de groep buitenlandse werknemers wel duidelijk gemaakt wordt is op basis van religie. De brochure brengt de islam herhaaldelijk in verband met een traditionele maatschappij. Hiertegenover stelt de commissie christelijke maatschappijen die geïndustrialiseerd en moderner zijn. Hiermee wordt religie en de economische situatie als markers van verschil gebruikt om een grens te trekken tussen christelijke geïndustrialiseerde landen in het algemeen en Nederland in het bijzonder, en islamitische landen. Bovendien bevestigt de commissie de rol van Nederland als gidsland door op de hier aanwezige moderniteit te wijzen.

De dubbele moraal is ook een veelvoorkomend onderwerp in de brochure. Enerzijds is Nederland modern omdat hier een stuk minder sprake van deze verschillende normen voor mannen en vrouwen gelden, anderzijds geeft de commissie toe dat er ook in Nederland nog veel aanhangers van de dubbele moraal zijn. Voor mannen en vrouwen gelden zowel in de herkomstlanden van buitenlandse werknemers als in Nederland nog andere normen ten aanzien van seksualiteit. De commissie stelt Nederland hier opnieuw voor als gidsland in gelijkheid tussen mannen en vrouwen, terwijl uit wet- en regelgeving en normen en waarden van eind jaren zestig blijkt dat in mannen en vrouwen in Nederland nog verre van gelijk waren. Hiermee is gender ook een belangrijke marker van verschil.

De factoren gender en leeftijd kunnen elkaar versterken in het creëren van een ondergeschikte positie van de vrouw: de combinatie tussen vrouwelijkheid en minderjarigheid resulteert in een zwakke positie tegenover seksuele problematiek. In de context van gemengde relaties met buitenlandse werknemers ging het over meisjes in plaats van vrouwen, die volgens instanties huwelijksvoorlichting nodig hadden om te weten waar ze aan begonnen. Dit geeft het beeld van de vrouw als passieve actor in de omgang met buitenlandse mannen. Deze passiviteit van de vrouw uit zich ook in wet- en regelgeving bij huwelijk met een buitenlandse man: de vrouw verliest haar nationaliteit en neemt die van de man over. Aan de andere kant werden Nederlandse vrouwen ook als actieve factor voorgesteld door te wijzen op hun uitnodigende en open houding tegenover buitenlandse werknemers. Hier treedt in verband met gender opnieuw een ambivalent beeld op.

Seksualiteit werd ook in verband gebracht met seksuele problematiek van buitenlandse werknemers. Volgens de brochure zou een hoog percentage homoseksualiteit voortkomen uit de

overvolle huisvesting voor buitenlandse werknemers, zoals ook uit onderzoeken in gevangenissen en in de scheepvaart bleek. Naast deze ‘nood-homoseksualiteit’ zag de commissie het ontbreken van terughoudendheid in lichamelijke contact tussen mediterrane mannen, zoals een omhelzing bij begroeting, als teken van veelvoorkomende homoseksualiteit. Dit geeft aan dat lichamelijk contact, zelfs bij wijze van begroeting, buiten de normen van seksualiteit voor mannen in Nederland viel.

De Commissie Seksuele Problematiek Buitenlandse Werknemers doet onderzoek naar de mannelijke buitenlandse werknemers in Nederland. Dit is opvallend aangezien er ook vrouwelijke buitenlandse werknemers in Nederland werkzaam waren in de onderzoeksperiode. Deze groep was kleiner dan de mannen, maar wel degelijk aanwezig. In geen van de bronnen komt deze groep ter sprake. De aanwezigheid van mannelijke buitenlandse werknemers werd in verband gebracht met seksuele problematiek op basis van hun land van herkomst. De aanwezigheid van vrouwen uit deze landen werd blijkbaar niet in verband gebracht met seksuele problematiek en hun aanwezigheid werd in deze context ook niet geïmplementeerd.

De onderzoeksperiode valt deels gelijk met de seksuele revolutie in Nederland, toch komt deze in de bronnen niet voor. In de redevoering van de voorzitter van NVSH benoemt Zeldenrust-Noordanus wel de ontwikkeling van een vrijere houding tegenover seksualiteit in Nederland, maar in de rest van de bronnen komt dit niet voor. Dit zou kunnen komen door de samenstelling van de commissie, het is onwaarschijnlijk dat religieuze verenigingen de ontwikkelingen gepaard met de seksuele revolutie steunden. Ook kan dit wijzen op de niche waarbinnen de seksuele revolutie zich voltrok. Plekken waar men experimenteerde op seksueel gebied waren wellicht niet toegankelijk voor buitenlandse werknemers.

Hoe verhouden uitkomsten zich tegenover ander onderzoek?

Wat betekent dit voor verder onderzoek / bredere historische debatten?

Bronnen & Literatuur

Archivalia

- Atria, Amsterdam, collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV), Archief Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar kind (FIOM), inv. nrs. 416 & 417.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam, Archief Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (NVSH), inv. nrs. 1389, 1477, 1497, 1498, 1519.
- FIOM archief, Den Bosch (ongeïnvesterd en in eigen beheer).

Gedrukte bronnen

- Swelheim-de Boer, R., *Ongehuwd moederschap* ('s-Gravenhage 1968).
- Theunis, J.M., *Gastarbeiders – Lastarbeiders. Ongewenste vreemdelingen? Discriminatie? Gemiste kansen?* (Hilversum 1968).

Kranten & Tijdschriften

Allen via krantendatabank Delpher, Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

Website: www.delpher.nl

- De Nieuwe Linie
- De Tijd: Dagblad voor Nederland
- De Volkskrant

Literatuur

- Adolf, Steven, *Mi Casa Su Casa. Aanschuiven bij Spaanse migranten* (Den Haag 2012).
- Altena, Marga, *A True History Full of Romance. Mixed Marriages and Ethnic Identity in Dutch Art, News Media and Popular Culture (1883-1955)* (Amsterdam 2012).
- Bakker, Nelleke, Jan Noordman & Marjoke Rietveld- van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Tweede druk; Assen 2010).
- Best, Simone, Nienke Blokker, Isabel Hoving & Lucy Pennings, 'Sexy. Interetnisch flirten van 1960 tot nu: de coaches en de concurrenten' in: Isabel Hoving, Hester Dibbits & Marlou Schrover (red.), *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005) 165-196.
- Beyen, Marnix, *De taal van de geschiedenis. Hoe historici lezen en schrijven* (Leuven 2019).
- Bonjour, Saskia & Betty de Hart, 'A proper wife, a proper marriage: Constructions of 'us' and 'them' in Dutch family migration policy', *European Journal of Women's Studies* 20:1 (2013) 61-76.

- Bonjour, Saskia, 'Ambtelijke onmin rond gezinnen van gastarbeiders. Belevingsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-1970', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5:1 (2008) 101-127.
- Bos, David & John Exalto, 'Voorspel. Gestalten van godsdienst en geslachtsleven in het Nederlands protestantisme' in: Idem (red.), *Genot en gebod. Huwelijk en seksualiteit in protestants Nederland sinds 1900* (Utrecht 2019) .
- Bovenkerk, Frank, Anna Eijken & Loes Ruland, *Ijscomannen en schoorsteenvegers. Italiaanse ambachtslieden in Nederland* (Amsterdam 2004).
- Buijs, Laurens, Ingrid Geesink & Sylvia Holla, 'De seksparadox. Nederland na de seksuele revolutie', *Sociologie* 9:3/4 (2013) 245-256.
- Cottaar, Annemarie, Nadia Bouras & Faitha Laouikili, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009).
- Crenshaw, Kimberlé, Kehinde Andrews & Annabel Wilson, 'Reframing intersectionality' in: Idem eds., *Blackness at the Intersection* (Londen 2024).
- Kimberlé Crenshaw, 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics', *The University of Chicago Legal Forum* 139:1 (1989) 139-168.
- Diedrichs, Monique, "Moffenmeiden.' Nederlandse vrouwen en Duitse militairen 1940-1945' in: Barbara Henkes, Marlou Schrover, Ariadne Schmidt, Petra de Vries & Margrith Wilke (red.), *Strijd om seksualiteit. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 20* (Amsterdam 2000) 41-64.
- Fairclough, Norman, 'Critical discourse analysis' in: Michael Handford & James Paul Gee eds., *The Routledge Handbook of Discourse Analysis* (Londen 2012) 9-20.
- Hart, Betty de, 'Protecting Girls from the Harem. Premarital Counselling for Mixed Marriages with Muslim Men', *Journal of Migration History* 3:1 (2017) 78-103.
- Hart, Betty de, *Onbezonnen vrouwen. Gemengde relaties in het nationaliteitsrecht en het vreemdelingenrecht* (Amsterdam 2003).
- Herzog, Dagmar, *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History* (Cambridge 2012).
- Hoksbergen, René, *Kinderen die niet konden blijven. Zestig jaar adoptie in beeld* (Soesterberg 2011).
- Hondius, Dienke, 'De "trouwlustige gastarbeider" en het Hollandse meisje. De bezorgde ontmoediging van Italiaans-en-Spaans-Nederlandse huwelijken, 1956-1972', *Migrantenstudies* 16:4 (2000) 229-245.
- Hondius, Dienke, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Amsterdam 1999).
- Hueting, Ernest & Rob Neij, *Ongehuwde moederzorg in Nederland* (Naarden 1990).

- Klein, Mariska van der & Saskia Bultman, Verslag van het archief- en literatuuronderzoek rond regels en toezichthouders bij binnenlandse afstand en adoptie, 1956-1984 (Working paper, Verwey Jonker Instituut, Utrecht 2022).
- Kok, Jan, Nynke van den Boomen, Jacques Dane, Yuliya Hilevych, Joost Hoedemaekers & Evelien Walhout, *Beklemd in de scharnieren van de tijd. Beleid, praktijk en ervaringen van afstand ter adoptie door niet-gehuwde moeders in Nederland tussen 1956 en 1984* (Nijmegen 2017).
- Lucassen, Leo & Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Tweede druk; Amsterdam 2018).
- Mak, Geertje, 'Seksueel vreemdelingenverkeer' in: Carolien Bouw, Maartje Broekhans, Barbara Henkes, Alexandra Paffen, Ariadne Schmidt & Marlou Schrover (red.), *Gaan en Staan. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 21* (Amsterdam 2001) 101-122.
- Mak, Geertje, *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000).
- Modood, Tariq & Simon Thompson, 'Othering, Alienation and Establishment', *Political Studies* 70:3 (2022) 780-796.
- Obdeijn, Herman & Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Den Haag 2008).
- Penninx, Rinus & Marlou Schrover, *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief* (Amsterdam 2001).
- Schrover, Marlou, 'Parenting, citizenship and belonging in Dutch adoption debates 1900-1995', *Identities: Global Studies in Culture and Power* 28:1 (2021) 93-110.
- Smit, Cor, Rob Manders & Aart van Bochove (red.), *De toekomst zal veel beter zijn. Een halve eeuw Turkse aanwezigheid in een Hollandse stad* (Leiden 2015).
- Tesca, Daniela, *1001 Italianen. Vijf eeuwen migratie in de Nederlanden* (Amsterdam 2016).
- Tosh, John, *The Pursuit of History. Aims, methods and new direction in the study of history* (zesde editie; Londen 2015).
- Tuscan, Erhan & Jaap Vogel, *Lied uit den vreemde. Brieven en foto's van Turkse migranten 1964-1975* (Amsterdam 2004).
- Vogel, Jaap, Leo Lucassen & Wim Willems (red.), *Nabije Vreemden. Een eeuw wonen en samenleven* (Den Haag 2005).

Websites

- Afstand en Adoptie in Nederland tussen 1956 en 1984, [https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/adoptie/afstand-en-adoptie-tussen-1956-1984#:~:text=Tussen%201956%20en%201984%20hebben,ergens%20anders%20op%20\(afstandskinderen\)](https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/adoptie/afstand-en-adoptie-tussen-1956-1984#:~:text=Tussen%201956%20en%201984%20hebben,ergens%20anders%20op%20(afstandskinderen)) (geraadpleegd 3 april 2024).

- Het Onderzoek, <https://cbaa.nl/> (geraadpleegd 30 mei 2024).
- Inleiding geschiedenis, <https://www.nvsh.nl/over-de-nvsh/geschiedenis-nvsh/geschiedenis/> (geraadpleegd 1 mei 2024).
- Marian van der Klein, Saskia Bultman & Ilse Rusch, Working papers afstand en adoptie, <https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/working-papers-afstand-en-adoptie/#:~:text=Het%20Verwey%2DJonker%20Instituut%20publiceert,november%202021%20voortijdig%20werd%20stopgezet> (geraadpleegd 3 april 2024)